Національний університет «Чернігівський колегіум»

імені Т.Г. Шевченка

Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін

імені О. М. Лазаревського

Кафедра історії України, археології та краєзнавства

Кваліфікаційна робота

освітнього ступеня «магістр»

на тему

«Архівно-слідчі справи як джерело до вивчення репресій проти творчої інтелігенції 30-50-х рр. XX ст.»

Виконав:

Студент 62 групи

Спеціальності 032 Історія та археологія

Яцела Андрій Іванович

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, доцент

Острянко Андрій Миколайович

Чернігів 2025

Роботу подано до розгляду «_____» _____ 20___ року.

Студент _____ _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

Науковий керівник _____ _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

Рецензент _____ _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

Результат захисту _____ _____

(оцінка) (дата захисту)

Голова АК _____ _____

(підпис) (прізвище та ініціали голови АК)

Кваліфікаційна робота розглянута на засіданні кафедри історії України, археології та краєзнавства

протокол № _____ від «_____» _____ 2025 року.

Студент (ка) допускається до захисту даної роботи в атестаційній комісії.

Завідувач кафедри _____ _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ 4
ВСТУП 5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА 8
РОЗДІЛ 2. ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ АРХІВНО-СЛІДЧИХ СПРАВ ПРОТИ ТВОРЧОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ПРОВАДЖЕННЯ …….....21
2.1 Структура і класифікація архівно-слідчих справ проти творчої інтелігенції; 22
2.2 Правові підстави і механізми слідства для створення справ 39
РОЗДІЛ 3. АРХІВНО-СЛІДЧІ СПРАВИ В СУЧАСНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ 49
3.1 Використання архівних справ у сучасних реаліях..... 49
3.2 Проблеми та перспективи використання архівно-слідчих справ…….52
ВИСНОВКИ 57
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ 61
ДОДАТКИ..... 70

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АРСР – Автономна Радянська Соціалістична республіка

АСС – Архівно-слідчі справи

АУСБУ – Архів управління Служби безпеки України

ВНК – Всеросійська надзвичайна комісія

ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України

ГУЛАГ (рос.) – Главное управление лагерей

ДПУ – Державне політичне управління

ЕАУВР – Електронний архів українського визвольного руху

КДБ – Комітет державної безпеки

КК – Кримінальний кодекс

КПК – Кримінально-процесуальний кодекс

МВС – Міністерство внутрішніх справ

МДБ – Міністерство державної безпеки

НАН – Національна академія наук

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

ОДПУ – Об’єднане державне політичне управління

РНК – Рада Народних Комісарів

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

СБУ – Служба безпеки України

СРСР – Союз радянських соціалістичних республік

УНДІАСД – Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства

УРСР – Українська радянська соціалістична республіка

ЦВК – Центральний виконавчий комітет

ЦДАГО – Центральний Державний архів громадських об’єднань

ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії (більш.) України

ВСТУП

Актуальність теми передусім визначається її джерелознавчим потенціалом. Сучасні дослідження українських науковців доводять, що архівно-слідчі справи є унікальним, але водночас надзвичайно складним і специфічним історичним джерелом. Вони є продуктом самої репресивно-каральної системи та відображають її логіку, мову й методи роботи. У документах зафіксовані як офіційні версії подій, так і сліди цілеспрямованих фальсифікацій, що були покликані виправдати масові репресії. Критичний аналіз архівно-слідчих справ дозволяє не лише реконструювати долі окремих особистостей, але й простежити, яким чином тоталітарна держава свідомо перекручувала факти, перетворюючи представників української творчої інтелігенції на «ворогів народу», «шпигунів» та «націоналістів».

Такі дані роблять архівно-слідчі справи важливим джерелом не лише для вивчення історії репресій, але й для розуміння механізмів функціонування радянської пропаганди та політичного контролю. Застосування сучасних методологічних підходів і критичного інструментарію до роботи з такими джерелами є одним з ключових завдань української історіографії, адже це дозволяє по-новому осмислити події 1930–1950-х років та буде сприяти зростанню глибини змісту цих масових джерел, зробить їх зручнішими для дослідження та залучення до наукового обігу.

Мета дослідження полягає у характеристиці архівно-слідчих справ як джерел для вивчення репресій проти творчої інтелігенції, виявленні їх структури, типології, інформаційного потенціалу, а також оцінці їх значення в сучасній історичній науці та культурній пам’яті.

Завдання дослідження:

- проаналізувати стан наукової розробки проблеми та схарактеризувати джерельну базу дослідження;

- визначити типологію, структуру та правові підстави створення архівно-слідчих справ проти творчої інтелігенції;
- оцінити інформаційний і виховний потенціал архівно-слідчих справ у сучасній історичній науці, освіті й культурній пам'яті.
- окреслити перспективи подальшого використання цих документів у гуманітарному дискурсі.

Об'єкт дослідження – архівно-слідчі справи як комплексне джерело вивчення репресій проти представників творчої інтелігенції, створених у 1930–1950-х роках.

Предметом дослідження є інформаційний потенціал архівно-слідчих справ для вивчення масових репресій у 1930-50-х роках.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють часовий проміжок від початку 1930-х років (період діяльності представників «Розстріляного відродження») до 1950-х років (період «відлиги» та початку шістдесятництва).

Територіальні межі дослідження окреслені територією колишньої УРСР.

Методологічні засади дослідження

Методологічні засади дослідження ґрунтуються на принципах науковості, об'єктивності та історизму, які передбачають розгляд історичних подій та джерел у їхньому реальному розвитку та взаємозв'язку з умовами тоталітарного режиму 1930–1950-х років.

Методи дослідження

Для написання дослідження використовувалися такі методи:

Загальнонаукові: аналітичний, синтетичний, індуктивний та дедуктивний;

Спеціальні історичні методи: проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, типологічний метод, метод джерелознавчої критики та класифікації джерел.

Наукова новизна роботи полягає у комплексному джерелознавчому аналізі масиву архівно-слідчих справ представників української творчої інтелігенції як специфічного історичного джерела. У магістерській роботі:

- *вперше* зроблено спробу класифікувати архівно-слідчі справи творчої інтелігенції (з використанням класифікацій інших дослідників);
- *вперше* здійснено спробу схарактеризувати архівно-слідчі справи творчої інтелігенції та їх роль у вивченні історії України;
- *уточнено* роль та механізми використання агентурно-оперативних матеріалів як підґрунтя для відкриття кримінальних справ проти діячів культури;
- *виконано* порівняння архівно-слідчих справ творчої еліти між собою у різний часовий проміжок, а також з іншими масивами справ (агентурними та оперативними);
- *узагальнено* інформацію щодо правової сторони радянського законодавства, які узаконили позасудові розправи над елітою нації.

Практичне значення одержаних результатів

Матеріал, зазначеній у магістерській роботі може бути використаний у:

- у навчальному процесі у закладах вищої освіти;
- при підготовці узагальнюючих праць з історії політичних репресій;
- у музейній та виставковій діяльності для створення експозицій, присвячених тоталітарному режиму та долям репресованих митців;
- для наповнення та вдосконалення електронних баз даних (зокрема Електронного архіву українського визвольного руху) з метою полегшення пошуку інформації дослідниками та родичами репресованих.

Апробація результатів дослідження

Апробація дослідження проходила на щорічному науковому семінарі магістрантів та аспірантів у Національному університеті «Чернігівський колегіум» (Чернігів, 2024, 2025) та конференції молодих вчених та студентів НУЧК імені Т. Г. Шевченка (Чернігів, 2025).

РОЗДІЛ 1.
ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

Процес переосмислення радянського минулого зазнав кардинальних змін після 2015 року, коли внаслідок ухвалення декомунізаційних законів було забезпечено повний доступ до архівів колишніх радянських спецслужб. Цей крок відкрив для дослідників унікальний масив джерел, серед яких центральне місце посідають архівно-слідчі (або архівно-кримінальні) справи (далі – АСС). На сьогоднішній день вони мають не лише наукове, а й правове значення, оскільки є документальною базою Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій» від 17 квітня 1991 року [23; 30].

У сучасних умовах процедура отримання доступу до архівно-слідчих справ значно спростилася, тоді як у попередні роки вона вимагала тривалої бюрократичної процедури. Для перегляду справи в деяких випадках не потрібно навіть йти до архіву. Дізнатися інформації про репресованих осіб та переглянути їх архівно-слідчу справу можливо через Електронний архів українського визвольного руху (ЕАУВР) та е-ресурс ЦДАГО. Вільний доступ до архівів відвідувачі змогли отримати вперше в 2009 році, після інтерв'ю Володимира В'ятровича «Львівській газеті» та його особистого спілкування з директором Служби Безпеки України Валентином Наливайченком [33, с.7]. Після призначення Президентом України Віктора Януковича архіви КДБ знову стали засекреченими, однак у 2015 році історики, архівісти та журналісти домоглися повторного відкриття архівів, що стало важливим етапом у розвитку вітчизняної історичної науки [33, с.10].

По-перше, доступ до архівів дав можливість історикам знайти колосальну кількість інформації та створити понад сотню праць про одну з найтрагічніших сторінок в історії Україні – політичні репресії. Переважна більшість наукових робіт стосується періоду «Великого терору» (1937–1938), оскільки саме в цей час репресивна політика досягла свого апогею, що

відобразилося у найбільшій кількості документальних свідчень у архівно-слідчих справах. Хоча стан наукової розробки проблеми наразі досліджено більш чи менш широко, однак деякі теми є недостатньо висвітленими. Зокрема, в першу чергу це стосується репресій проти представників творчої інтелігенції – поетів, письменників, художників та представників інших професій. Більшість наукових робіт зосереджуються на вивченні життєвого шляху та репресій одного чи двох представників творчої інтелігенції, які зазнали переслідувань з боку радянської влади, проте наразі немає узагальнюючої праці, котра б в повному обсязі відтворювала потенціал та значущість проблеми.

Варто зазначити, що даному дослідженні будуть використані ті праці, котрі безпосередньо сприяли досягненню мети – вивченню архівно-слідчих справ як джерел до вивчення репресій проти творчої інтелігенції в конкретний період – 1930-1950-і роки. Обрана тема магістерської роботи вимагає зосередження на тих наукових роботах, в основі яких лежать матеріали АСС та посідають чільне місце серед використаних джерел. Водночас, незважаючи на значний обсяг наукової літератури, питання використання архівно-слідчих справ саме у контексті вивчення долі творчої інтелігенції залишається недостатньо вивченим. Це зумовлює необхідність узагальнення існуючих досліджень за їх тематичною спрямованістю.

Джерельний комплекс дослідження становлять передусім матеріали Електронного архіву українського визвольного руху, фізичні варіанти яких знаходяться в Галузевому Державному архіві СБУ (м. Київ) та Архіві Управління Служби Безпеки України в Харківській області. В ЕАУВР вони вказані як ГДА СБУ (фонд 6) та АУСБУ (Харків, фонд 5). Завдяки цьому ресурсу стало можливо здійснити дистанційне ознайомлення з архівними документами, що значно розширило можливості дослідження.

Важливим різновидом джерел виступають науково-документальні серії та збірники, створені на основі розсекречених архівних матеріалів. Серед них – видання «Реабілітовані історією», а також публікації в науково-

документальному журналі «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», де оприлюднено розсекречені матеріали спецслужб, аналітичні довідки, доповіді та мемуарні свідчення учасників репресивних процесів.

Для написання роботи також було залучено монографії, статті, дисертації фахових істориків, джерелознавців та архівістів, таких Р. Подкур, Е. Петровський, С. Білокінь, Ю. Шаповал та інших. Допоміжним джерелом дослідження стала мемуарна література, котра доповнила роботу фактами та свідченнями.

З урахуванням специфіки теми дослідження, серед використаних робіт можна виділити такі напрямки:

- загальні праці з вивчення історії репресії, написані з використанням архівно-слідчих справ;
- загальні роботи по вивченню історії інтелігенції в Україні;
- праці з історії репресій проти творчої інтелігенції, написані з використанням архівно-слідчих справ конкретних представників .

Загальні праці з вивчення історії репресії, написані з використанням архівно-слідчих справ. Після прийняття постанови № 1525-XII «Про передачу архівних документів КДБ України до державних архівів республіки» [28], одним з пріоритетних напрямків дослідження для українських дослідників стало вивчення тоталітарного минулого. Головним джерелом інформації для дослідників стали розсекречені документи Центрального Комітету Комуністичної партії України, Комітету Державної Безпеки, а також внутрішніх підрозділів та структур. На основі зібраної інформації в 1992 році Національною академією наук України, Інститутом історії України НАН України, Службою безпеки України, спільно з такими установами як Державний комітет по пресі, Українське історико-просвітницьке товариство «Меморіал» імені В. Стуса, а також Всеукраїнською Спілкою краєзнавців було створено Державну програму науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Правовою основою став серії Закон України «Про

реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» від 17 квітня 1991 року [29].

Серія книг «Реабілітовані історією» поділена на кількість областей України, кожна область в свою чергу має різну кількість книг (найбільше Львівська – 15, найменше – Дніпропетровська – 2). Кількість книг залежить від соціальних та політичних подій на території області та від кількості репресованих осіб. У розробці серії брали участь історики, політологи, краєзнавці.

Крім «Реабілітованих історією» також потрібно виділити науково-документальний журнал «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», котрий видається відповідно до постанови Кабінету Міністрів України за № 530 від 11 вересня 1992 р [29]. В журналі опубліковані дані з архівів спецслужб, правоохоронних органів, нариси про українських лідерів та дисидентів, котрі стали жертвами репресій та більшовицького терору в СРСР.

Першим в 1993 р. комплексне викладення історіографії по темі репресій здійснив дослідник Ю. Шаповал у своїй праці «Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії». Автор проаналізував складний, а часом трагічний перебіг суспільно-політичних подій в Україні 20-х - початку 50-х років, відтворив історію гучних політичних процесів (справа УВО, справа СВУ тощо) [87]. В 1999 році вийшла праця С. Білоконя «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.) [39], в якій дослідник на основі архівно-слідчих справ та літератури виконав детальний аналіз політичних репресій. Автор зазначив про велику кількість фальсифікованих справ та важкодоступність отримання дозволу на проведення робіт в архіві.

В кінці 20 століття з’явилася низка праць О.Гранкіної-Бажан. В «Українському історичному журналі» було надруковано її статтю «Деякі аспекти джерелознавчого аналізу архівно-слідчих справ у 1920–1950 рр.». Авторка звернула увагу на особливість, специфічність й достовірність даних джерел, а також зазначила, що АСС значно розширяють джерельну базу дослідження не лише в контексті вивчення політичних репресій, а й також в

загальному для історії України. В даній праці інформаційний потенціал АСС розкрито на основі архівно-слідчої справи Олександра Григоровича Артьомова та показано всі особливості даних видів джерел [47].

Іншою детальної працею дослідниці є «Архівно-слідчі справи другої половини 1937 року щодо представників національних меншин України. Джерелознавчий аналіз складу документів». На основі АСС було виявлено особливості створення та оформлення справ, котрі за ствердженням авторки проявлялися в однотипності інформації та в частій відсутності у документах періоду репресій виписки з протоколу позасудового органу про винесення вироку. О. Гранкіна зазначила про високий інформаційний потенціал справ, однак радить звертати увагу на їх тематичну «вузькість» [46, с. 181-182] .

Важливу роль для історіографії має також монографія І. Біласа «Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953 років. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз» [37; 38], котра була видана у двох книгах. У першій книзі на основі широкого колу джерел, автор вперше здійснив спробу детально висвітлити механізм репресивно-карального апарату радянської влади проти представників українського національно-визвольного руху, зокрема й представників інтелігенції. В другій книзі подано документи, котрі після багатолітньої роботи в архівах, лягли в основу першого тому монографії. Матеріали подаються мовою оригіналу, збережені всі їх синтаксичні особливості. Помилки й інші дрібні неточності пояснюються у квадратних дужках приміткою від автора.

Схожою працею також є збірка архівних матеріалів українських істориків під назвою «Політичний терор та тероризм в Україні» [76]. У 13 нарисах було висвітлено проблему терору і тероризму в Україні. Для магістерської роботи найбільший інформаційний потенціал мають розділи VII («Переддень і апогей Великого терору») та VIII («Управління державним терором»). На 954 сторінках було відреконструйовано джерельну базу, проаналізована робота більшовицької репресивної машини. Серед згаданих справ проти творчої інтелігенції найбільше виділяється сфабрикована архівно-

слідча справа проти Спілки Визволення України у 1929-1930 роках. Крім цього, дослідники не обійшли осторонь у морально-психологічний аспект Великого терору, вказавши його особливості.

У 2006 році захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук одеський історик Е. Петровський. У своїй роботі «Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні в 1937-1938 роках» він детально проаналізував джерела та літературу для вивчення репресій, поділивши їх на два напрямки: дослідження джерелознавчого характеру та праці з історії репресій узагальнюючого характеру [72]. Автор детально описав кожний з напрямків, виділивши при цьому головні особливості. Також було невелика частина джерелознавчої частини роботи була присвячена дослідникам, котрі займалися вивченням репресій проти творчої інтелігенції.

При аналізі джерел та літератури Е. Петровський звернув увагу на наукову конференцію «Архівно-слідчі справи репресованих: Науково методичні аспекти використання» та вважає її важливою для української історіографії в питанні вивчення репресій. У дисертації історик виконав ґрунтовний аналіз справ 1937 – 1938 років та класифікував їх на 4 групи. Автором детально схарактеризовано кожну з груп, а також описано структуру, зміст, вміст, інформаційний потенціал та інші характеристики архівно-слідчих справ [72, с. 14, с. 41].

Заслуговує на увагу монографія Р. Подкура «За повідомленнями радянських спецслужб». Автор детально схарактеризував літературу, присвячену діяльності спецслужб, (особливо звертає увагу на мемуарну літературу) зробив аналіз архівно-слідчих справ, порівнюючи їх з аналітичними записками [74, с.10-11, с. 74].

На основі архівно-слідчих справ з Державного архіву СБУ, а також архівів управління СБУ кількох областей, а також праць інших дослідників Р. Подкур приводить сумну статистику жертв репресій та їх «причин».

У цій монографії автор зробив спробу класифікації архівно-слідчих справ. На його думку, архівно-слідчі справи доцільно класифікувати за такими основними ознаками: за часом порушення кримінальної справи (1918 - початок 20-х рр.; середина 20-х - перша половина 30-х рр.; друга половина 30-х рр.); кількістю притягнутих у справі осіб; соціальним станом засуджених; національним складом засуджених; політичним забарвленням кримінальної справи; характером інкримінованого злочину; порядком розгляду справи (судовим чи позасудовим) [74, с. 112].

Р. Подкур детально проаналізував кожну з класифікацій, виділив особливості кожної з них, показуючи приклад з конкретної архівно-слідчої справи. Варто звернути увагу, що фахівець, крім загальних класифікацій, поділив їх також на часові проміжки та окремо виділив їх особливості. Заслуговує на увагу той факт, що Р. Подкур проаналізував зовнішній вигляд справ, що було проігноровано іншими дослідниками [74, с.132-133].

Крім вищезгаданої монографії Р. Подкура, варто відзначити ще одну працю, вже в співавторстві з іншим українським істориком В. Васильєвим під назвою «Радянські карателі. Співробітники НКВС - виконавці «Великого терору» на Поділлі». На відміну від попереднього дослідження, у даній праці висвітлені передумови, особливості та механізми здійснення каральних операцій та політичних репресій на прикордонному Поділлі у період між Першою та Другою світовими війнами, проаналізовані процеси покарання колишніх співробітників НКВС УРСР, (котрі з «катів стали «жертвами») які виконували накази політичного керівництва СРСР у роки «Великого терору», а також запропоновані шляхи використання набутого знання для впливу на формування української історичної пам’яті та поглиблення процесу декомунізації в Україні, котра, на думку авторів, йде іншим шляхом, ніж у інших посткомуністичних країнах[44] .

Відтак, дані роботи відносяться до типу джерелознавчих та повністю охоплюють загальний аналіз репресій, спираючись на архівно-слідчі справи.

Загальні роботи по вивченню історії інтелігенції в Україні. З урахуванням специфіки дослідження, даний вид джерел володіє меншим інформаційним потенціалом, однак при цьому надає достатньо інформації про культурну діяльність творчої інтелігенції, яка в свою чергу дозволяє дізнатися про причини, передумови й наслідки репресій з іншого боку. Зазначимо, що до даного напрямку робіт не входять праці, написані за матеріалами архівно-слідчих справ конкретних представників – це буде окремий напрямок дослідження. Натомість до цього блоку відносяться праці українських істориків, котрі будуть вивчати феномен та діяльність представників української інтелігенції в загальному.

Відомим дослідником української інтелігенції є київський історик Г. Касьянов. Серед його праць, пов'язаних вивченням історії інтелігенції, можна відзначити такі роботи: «Українська інтелігенція на зламі XIX – XX століть. Соціально-політичний портрет», «Незгодні. Українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років» та «Українська інтелігенція. Проблеми вивчення та реінтерпретацій»[55; 56; 57]. Хоча дані дослідження й не відповідають темі магістерської роботи, однак дозволяють зрозуміти природу інтелігенції в двох часових проміжках. Автор вдало визначив соціальне обличчя інтелігенції й проаналізував проблеми їх діяльності в різних структурах: в політичних партіях, просвітницькому та національно-визвольному русі. Також спробу висвітлити сутність інтелігенції спробували А. Бичко та І. Бичко [36] й В. Морозов [69].

Спробу проаналізувати характер роботи західноукраїнською інтелігенції до Другої світової війни виконав у своїй монографії О. Рубльов. [77]. На широкому колі фахових наукових джерел та літератури автором була висвітлена роль української інтелігенції на західноукраїнських землях у політичних та культурних подіях. Окрему увагу О. Рубльов приділив галицькій інтелігенції. Серед інших досліджень, котрі стосуються історії української інтелігенції можемо віднести статті А. Коляструк [58] та Ю. Черченка (в співавторстві з О. Рубльовим) [78].

Серед дослідників окремо маємо виділити Д. Малежика. В своїй дисертації [59] автор дослідив політику радянської влади щодо діячів літератури та мистецтва, проаналізував особливості формування творчої інтелігенції в умовах тоталітарного режиму. Крім нього, проблеми стосунків влади та творчої інтелігенції досліджували В. Бадяк [34], Т. Марусик [66], вищезгадані О. Рубльов та Ю. Черченко, однак саме Д. Малежик виконав вперше дослідження предметом якого були б стосунки українських митців та влади. Натомість сутність, форми й методи політико-ідеологічного контролю в галузі літератури досліджували Н. Сірук, та О. Кушпетюк [61], В. Даниленко (1946-1953 рр.)[50] та інші.

Заслуговує на увагу робота докторки В. Малько. Вона є координаторкою програми досліджень Голодомору на кафедрі історії Каліфорнійського університету. У 2021 році друком вийшла її праця «Українська інтелігенція і геноцид: боротьба за історію, мову та культуру в 1920-х та 1930-х роках». У праці досліджено сутність і феномен української інтелігенції як духовно-культурного явища. Також авторка проаналізувала, як і чому українську інтелігенцію майже було винищено під час Голодомору, зокрема письменників та вчителів [64].

Серед дослідників репресій, об’єктом яких виступала інтелігенція, варто згадати П. Соболя [80], М. Шитюка [91] та О. Боня, у доробку якого є праці про Жозефіну Діндо, Бернанда Кратко, Миколу Хвильового та інших[42; 43]. Л. Соколюк у 2004 році захистила дисертацію про представника українського монументалізму – Михайла Бойчука [81].

Низка науковців використовувала архівно-слідчі справи як джерело для вивчення репресій проти різних професійних груп. У цьому контексті варто виділити праці Р. Маньковської, яка досліджувала долі музейників [61], та Г. Ковальчук, що аналізувала справи бібліологів [53].

На відміну від минулих, дані джерела спираються скоріше на дослідження ролі інтелігенції, ніж на дослідження репресій. Незважаючи на це, їх інформаційний потенціал залишається недооцінений, оскільки дозволяє

дізнатися більше про причини, передумови та наслідки репресій через призму діянь, мемуарів та спогадів української творчої інтелігенції.

Ще в 1947 році історик С. Підгайний випустив спогади про перебування української інтелігенції на Соловках [73]. Серед згаданих автором прізвищ, можливо й помітити представників творчої інтелігенції – Григорія Епіка, Леся Курбаса, Миколу Куліша та інших. В своїй праці С. Підгайний написав про причини й передумови відправлення на Соловки, а також розповів про історію кожного представника (згаданого в праці) інтелігенції, вказуючи її як їх особисту трагедію.

Також до спогадів можна віднести й раніше згаданого С. Білоконя та його мемуари «На зламах епохи». У спогадах автора згадується його знайомство видатними українськими діячами культури: Аллою Горською, Іваном Світличними, Стефаном Таранушенком та іншими [40].

У 1959 році з'явилася праця Віктора Петрова (В. Бер) «Українські культурні діячі УРСР 1920-1940. Жертви більшовицького терору». У роботі автор згадав представників українською інтелігенції, котрі піддалися репресіям з боку російської влади. Крім цього, В. Петровим у невеликих розділах проаналізована «схема знищення української інтелігенції» та радянські судові процеси («Про судові процеси»)[71].

Окремо варто згадати антологію Юрія Лавріненка «Розстріляне відродження: антологія 1917-1933: поезія - проза - драма – есей». Дана робота не зовсім є науковою, однак зберігає в собі пам'ять представників українською творчої інтелігенції у вигляді їх творів [62].

Праці з історії репресій проти творчої інтелігенції, написані з використанням архівно-слідчих справ конкретних представників чи професій. До даного «напрямку» джерел відносяться ті джерела, котрі написані на основні архівно-слідчої справи представника творчої інтелігенції або групи представників. Для початку варто зазначити, що архівно-слідчі справи безумовно використовувалися також у вищезазначених напрямках, однак саме для даного типу дослідження вони становлять основне джерело інформації.

Зазначимо, що попри певну кількість публікацій, присвячених окремим персоналіям, на сучасному етапі в українській історіографії відсутня узагальнююча, комплексна праця, яка б системно аналізувала феномен репресій проти всієї творчої інтелігенції (письменників, художників, акторів тощо) на основі цілісного масиву архівно-слідчих справ.

В архівах України найбільше справ міститься саме проти письменників. Це не дивно, з урахуванням того, що в 1930-ті роки з 253 ув'язнених було розстріляно 229 представників цієї професії. Однією з перших праць даної теми був написаний та упорядкований збірник «З порога смерті… :письменники України - жертви сталінських репресій» [52]. Видання вперше ідентифікувало імена письменників, постраждалих від терору, та документально розкрило механізми політичних процесів проти інтелігенції в Україні. Книга ілюстрована документами із судово-політичних справ, що збереглися в архівах. В книзі згадано 149 письменника, репресованого радянською владою.

Варто згадати працю Л.В. Ушкалова та О.Л. Ушкалова під назвою «Архів розстріляного Відродження: матеріали архівно-слідчих справ українських письменників 1920 – 1930-х років. Том 1»[85]. В книзі надані матеріали справ сімох українських письменників, котрі більшості українців будуть невідомими: Мечислава Гаска, Володимира Гжицького, Мирослава Ірчана, Якова Кальницького, Олекси Слісаренка, Івана Ткачука, Михайла Ялового. Також авторами висвітлена історія діяльності та арешту кожного з письменників. Трохи пізніше у роботах О.Л. Ушкалова можна знайти працю, присвячену окремо Ю. Шполу (Михайлу Яловому) під назвою «Золоті лисенята» повертаються. Юліан Шпол: життя і творчість» [84].

Архівно-слідчу справу Миколи Хвильового досліджував Ю. Шаповал, на основі якої вичерпно показане протистояння поета з радянською системою[86]. Літературознавець і архівіст С. Гальченко в 1989 році обстежив архіви Ухтпечлагу тодішньої Комі АРСР та їх основі дослідив життя та діяльність українського гумориста Остапа Вишні. У книзі в часовій

послідовності подаються записи з щоденника гумориста та його листи з концтаборів[45]. Натомість дослідниця Т. Шептицька висвітлила перебіг репресій на основі АСС Василя Чечвянського (брата Остапа Вишні), Юрія Вухналя та Юхима Ґедзя [90]. На підставі зібраних матеріалів, авторкою вперше було досліджено діяльність даних письменників. В її доробку також є праці, присвячені вивченню репресій на основі архівно-слідчих справ літератора Фелікса Якубовського [89].

У 2013 році українська дослідниця Ольга Бертелсен видала працю англійською мовою «Spatial Dimensions of Soviet repressions in the 1930s: The House of Writers (Kharkiv, Ukraine). На основі широкої джерельної бази авторкою були висвітлені основні особливості репресій, котрі були проведені проти українських письменників, які проживали в будинку «Слово» в Харкові [92].

Виділимо також й архівно-слідчі справи представників українського образотворчого мистецтва. Історія репресій й роботи тоталітарної машини висвітлена у працях О. Боня [42] та А. Довжик [51]. На основі документальних матеріалів, авторами було проаналізовано життя, творчий шлях та становище українських скульпторів в часи радянської влади.

Аналіз архівно-слідчої справи письменника Кирила Коршака виконали О. Михайленко та О. Лошицький, а музиканта та співака Михайла Донця - Анатолій Сахно. Унікальна стаття є в доробку Анатолія Давидюка та має назву «Розстріляний джаз». Вона спрямована на дослідження репресій проти оркестру при Вінницькому медичному інституті [68, 49, 79].

Як висновок, можемо зазначити, що розвиток досліджень архівно-слідчих справ пройшов декілька умовних етапів. Перший, від проголошення незалежності України до початку 2000-х років. Він характеризувався загальними дослідженнями тоталітарного минулого. Основним джерелом інформації для істориків та науковців були архівно-слідчі справи, до яких на той час було важко отримати. Другий етап тривав з початку 2000-х до початку 2010-х. Особливості цього етапу – формування джерельної бази та аналіз

структури АСС. В цей час з’являються перші праці з використанням масиву документів творчої інтелігенції. Після 2010 років відбувся перехід до поглиблених досліджень окремих справ інтелігенції. Цей час можна вважати початком третього етапу.

Підсумовуючи, варто зазначити, що незважаючи на відкритість архівів на даний момент, вивчення репресій на основі архівно-слідчих творчої інтелігенції відбувається в повільному темпі. Історіографічний аналіз засвідчує відсутність цілісного с дослідження, яке б об’єднало результати вивчення АСС усіх напрямів мистецької інтелігенції (письменники, художники, композитори, актори, тощо). Вищезгадані праці здебільшого зосереджені на окремих особах або групах осіб та різних часових проміжках. Таким чином, вивчення архівно-слідчих справ як джерела історії репресій проти творчої інтелігенції залишається актуальним і перспективним напрямом, що потребує подальшого узагальнення та систематизації.

РОЗДІЛ 2.
ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ АРХІВНО-СЛІДЧИХ СПРАВ ПРОТИ ТВОРЧОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ПРОВАДЖЕННЯ

Архівно-слідчі справи є унікальним та водночас трагічним джерелом до вивчення репресивної політики радянського режиму. Це не просто сукупність документів, а цілеспрямовано сконструйований комплекс, що відображає логіку, методи та масштаби державного терору проти інтелектуальної та творчої еліти. З одного боку, АСС містять цінні біографічні, соціальні та культурні дані про жертв, а з іншого – сама її структура та зміст є свідченням злочинних дій тоталітарної системи.

Метою першого підрозділу є комплексний аналіз та виявлення інформаційного потенціалу архівно-слідчих справ проти представників української творчої інтелігенції у 1930-1950-х роках. Дослідження проводиться у двох напрямках. Перший – це детальний структурний аналіз справи, що дозволяє реконструювати технологію репресій – від моменту арешту до винесення вироку та його виконання. Другий напрям – це розробка типології справ, яка дає змогу класифікувати їх за певними ознаками, виявляючи при цьому їх особливості.

Метою другого підрозділу є виявлення правових підстав створення архівно-слідчих справ, а також механізмів проведення слідства. Основною джерельною базою, на яку варто спиратися є Кримінальний Кодекс УРСР 1927 року (з подальшими правками) та Конституція СРСР 1936 року.

Варто зазначити, що для написання даного розділу використані класифікації, запропоновані раніше українськими істориками й фаховими дослідниками, а також власні напрацювання, створені під час аналізу архівно-слідчих справ.

2.1 Структура і класифікація архівно-слідчих справ проти творчої інтелігенції;

Архівно-кримінальні справи є одним з ключових джерел до вивчення репресій. Варто зазначити, що з урахуванням специфіки та особливостей даного масиву документів назва «архівно-кримінальні» буде не зовсім коректною. Річ у тім, що більшість осіб, засуджених радянським комуністичним режимом не були в класичному розумінні слова кримінальними злочинцями. До того ж, слідство проти них часто фабрикувалося, тому сучасні українські історики та дослідники наголошують на використанні терміну «архівно-слідчі справи», вважаючи його більш коректним.

Важливо підкреслити, що АСС не є єдиними архівними джерелами. Крім них інформаційний потенціал мають агентурні та оперативні справи, а також інші масиви документів. За своєю суттю архівно-слідчі справи – це матеріали слідства проти однієї особи чи групи осіб. Вони можуть мати багато томів та включати, крім стандартних елементів (протоколи допиту, протоколи затримання, ордери на арешт) також приватне листування, особисті речі, мемуари, щоденники тощо [33, с. 40-41].

Попри свою упередженість та сфальсифікованість, АСС сьогодні є унікальними історичними джерелами. Вони дозволяють дослідникам вивчати біографії репресованих, реконструювати методи роботи каральних органів, аналізувати соціальну історію.

Незважаючи на термінологічну схожість, архівно-слідчі справи значно відрізняються від агентурних та оперативних справ. АСС є вже сформованими комплексами матеріалів, тобто містять юридичну підставу для проведення слідства. Оперативні та агентурні справи ж створювалися на основі зовнішніх та візуальних спостережень, доносів агентів, розшукової роботи. В більшості випадків їх заводили під час розслідування ворожої (для радянської держави) діяльності групи осіб. Такі справи стосувалися тих, кого підозрювали у шпигунстві чи іншій ворожій діяльності. Дані матеріали не мали юридичної

сили в загальноприйнятому розумінні, а радше відображали внутрішні процедури та особливості роботи спецслужб. Незважаючи на це, нерідко саме вони й виступали підставою для створення архівно-слідчих справ, оскільки містили «докази» вчинення «злочинів», за які, згідно КК УРСР було призначено покарання. Прикладом може слугувати довідка на Миколу Хвильового, за діяльністю якого слідкувало ОДПУ та справа Остапа Вишні [2;11]. При цьому варто зазначити, що до АСС письменників, як правило, не долучали матеріали спостереження, оскільки ті не мали самостійної юридичної сили.

Наразі не всі АСС перебувають в системі архівів СБУ. Після проголошення Незалежності України у 1991 році, у вересні того ж року частину справ почали передавати до обласних архівних установ, а в Києві - до Центрального державного архіву громадських об’єднань України (ЦДАГО). Насамперед це стосується справ на осіб, засуджених позасудовими органами (передусім – «трійками» та «двійками» НКВС) [33, с. 43-44].

У системі архівів СБУ, за свідченнями дослідників, залишаються архівно-слідчі справи репресованих за «політичними статтями»: зрада Батьківщини, тероризм, антирадянська агітація, шпигунство. Представників творчої інтелігенції також засуджували за даними статтями, однак ця проблема більш детально буде висвітлена в наступному підрозділі [33, с. 95-98].

До окремої групи АСС можна віднести справи, що також містять політичний характер. Різниця між справами полягає в причині засудження: затримані особи відбували своє покарання за кримінальний злочин (вбивство, крадіжка тощо). Такі АСС зберігаються у структурі архівів Міністерства внутрішніх справ та регіональних архівах Управлінь національної поліції.

АСС в архіві СБУ хронологічно охоплюють весь радянський період (1917–1991 рр.), репрезентуючи діяльність усіх спецслужб (ВНК-ДПУ-ОДПУ-НКВС-МДБ-КДБ). Однак найбільше справ припадає на 1930-1950-ті роки – період Великого терору та масових репресій. Провідними репресивними

органами в досліджуваний період були ОДПУ (до 1934 р.), НКВС (1934–1946 рр.) (зі своїми внутрішніми структурами). Ключовими фондами в ГДА СБУ є «Припинений» (справи реабілітованих) та «Основний» (нереабілітованих). Їхні крайні дати (1854–2000-ні роки) свідчать про наявність у фондах також окремих матеріалів дорадянських [33, ст. 43-45].

Важливе місце при вивченні архівно-слідчих справ має їх класифікація. Дослідник Р. Подкур вважає за потрібне класифікувати АСС за сімома ознаками:

- За часом порушення кримінальної справи (1918 - початок 20-х рр.; середина 20-х - перша половина 30-х рр.; друга половина 30-х рр.);
- За кількістю притягнутих у справі осіб;
- За соціальним станом засуджених;
- За національним складом засуджених;
- За політичним забарвленням кримінальної справи;
- За характером інкримінованого злочину;
- За порядком розгляду справи (судовим чи позасудовим) [74, ст.112].

На його думку, при дослідженні варто звертати увагу на час порушення слідства, оскільки це впливало на о оформлення кримінальних справ, достовірність викладених в них біографічних відомостей тощо. Автор зауважує, що на ці ознаки впливало безліч факторів, таких як політична ситуація в СРСР, законодавча база, моральні принципи. Однак, враховуючи специфіку періоду, вказаного в назві магістерської роботи (30-50-ті рр. XX ст.), класифікувати за цією ознакою буде не зовсім коректно. Справи проти творчої інтелігенції, котрі аналізувалися в дослідженні, датуються з 1933 по 1937 роки, тому розглядати інші часові проміжки буде невірно. Дана ознака підходить для загальної класифікації архівно-слідчих справ.

За кількістю притягнутих у справі осіб Р. Подкур виділяє одиночні та групові. З ним також погоджується Е. Петровський [72, с.41; 74, с.120-121]. При цьому для АСС, заведених на представників творчої інтелігенції,

характерні одиночні. На кожного представника заводилася окрема справа, якій призначався окремий процесуальний номер.

Вважаємо недоречним класифікувати також за соціальним станом. За Р. Подкуром, дана ознака налічувала 13 позицій: 1) колишні куркулі; 2) колишні люди (поміщики, торговці та ін.); 3) декласований елемент; 4) служителі релігійного культу; 5) кустарі; 6) домогосподарки, утриманці, пенсіонери; 7) службовці; 8) селяни одноосібники; 9) колгоспники; 10) робітники; 11) червоноармійці, молодший комсклад РСЧА, ПО, ВВ, НКВС; 12) командний склад РСЧА, ПО, НКВС, ВВ; 13) співробітники НКВС. [74, ст.122] Особам, справи яких розглядатимуться в магістерській роботі вважаємо справедливим надати окрему позицію – «творча інтелігенція». Аналогічну ситуацію має ознака «За національним складом засуджених». Майже всі засуджені представники творчої інтелігенції були етнічними українцями.

Першою ознакою з класифікації, запропонованої Р. Подкуром, за якою можна класифікувати АСС представників творчої еліти є політичне забарвлення справи. У монографії дослідника виділено такі політичні забарвлення: троцькісти, праві, децисти, шляпніківці, м’ясниківці, есери, меншовики, анархісти, кадети, монархісти, церковники та сектанти, білогвардійці, члени контрреволюційних націоналістичних організацій - українських, білоруських, грузинських, вірменських, тюркськo-татарських, панісламістських, фінно-карельських, сіоністських, фашистських тощо [74, ст.124]. На нашу думку, з цієї ознаки українську творчу інтелігенцію слід класифікувати, як звинувачених у:

- Діяльності в «контрреволюційній націоналістичній організації» (М. Зеров, В. Чечв’янський, Л. Курбас) [7; 1; 9];
- Українському буржуазному націоналізмі (М. Зеров, В. Підмогильний)[7; 3; 4;];
- Діяльності в фашистській організації (нерідко з приставкою націонал-, чи українсько-) (М. Бойчук) [6].

При цьому варто зазначити, що всі три позиції є загальними та в архівно-слідчих справах назви «фашистської» чи «контрреволюційної» організації навіть не згадуються. Окремо виділимо зізнання Л. Курбаса й М. Ялового про їх діяльність в Українській Військовій Організації, які вірогідно, були сфабрикованими чи вибитими під тортурами [9, URL: http://avr.org.ua/viewDoc/29110]. Також в протоколах допиту «фашистська» чи «контрреволюційна» організація могла стати «троцькісткою» (М. Бойчук) [6, URL: http://avr.org.ua/viewDoc/29232].

Цілком слушною є також класифікація за характером інкримінованого злочину. Серед них можемо виділити справи, пов'язані з «контрреволюційною діяльністю», «контрреволюційної агітацією», «диверсією» та «шпигунством» [74, ст.124].

Особливої уваги заслуговує ознака «За порядком розгляду справи (судовим чи позасудовим). Як показують дослідження українських істориків, багато вироків та арештів здійснювалися позасудовим методом. Р. Подкур приводить статистику в 70-80% позасудових рішень в 1918- поч. 1920-их рр. Окремо вказує та збільшення здійснень вироків «двійками» та «трійками» після 1935 року [74, ст. 125].

Варто згадати також класифікацію, запропоновану Е. Петровським. Дослідник пропонує таку класифікацію:

- за кількістю притягнутих у справі осіб;
- за часом порушення слідчої справи і терміном її провадження;
- за місцем порушення та провадження справи;
- за характером висунутого обвинувачення і його сталим чи змінним формулюванням в процесі слідства;
- за органом, який прийняв рішення по справі;
- за наявністю або відсутністю і типом документа про реабілітацію [11, с.41-42] .

Попри наявність спільних рис, запропоновані класифікації мають і суттєві відмінності. Серед ознак, запропонованих дослідником, за якою можна

класифікувати архівно-слідчі справи необхідно виділити «За наявністю або відсутністю і типом документа про реабілітацію». Незважаючи на те, що після 1953 та 1989 років в Радянському Союзі була проведена спроба «реабілітації» заарештованих, часто вона була формальною. Родичам реабілітованих надалася довідки про смерть чи зникнення, котрі були фальсифіковані згідно наказу КДБ СРСР № 108сс [22]. Відповідно, не всі репресовані діячі культури будуть наразі реабілітованими. Тому вважаємо за необхідне класифікувати їх справи да даною ознакою.

Варто звернути увагу на те, що масив архівно-слідчих справ проти представників творчої інтелігенції доволі великий. Тому, при їх класифікації, варто поділити їх за професійною сферою:

- Літератори (письменники, поети, перекладачі тощо). Дана група матиме найбільшу кількість справ;
- Діячі візуального мистецтва (художники, скульптори, графіки). Серед відомих діячів до цієї групи можна віднести М. Бойчука та його школу, Ж. Діндо, Б. Кратко.
- Діячі сцени та музики (режисери, актори, драматурги, композитори, музиканти, співаки): Л. Курбас, М. Донець та інші. О. Полідович зазначає близькі 20 театральних діячів, які були репресовані протягом лише 1937-38 рр[70, ст.49].

Крім класифікації при дослідженні АСС велику роль грає її структура та зовнішній вигляд. Кожен документ в архівно-слідчій справі мав свою чітко визначену функцію, і їх послідовність розкриває логіку слідства. Типи, зміст, наповнення й зовнішній вигляд документів могли змінюватися залежно від репресивного органу, який вів слідство. Дослідник Е. Петровський також зазначив, що з плином часу структурних елементів в архівно-слідчій справі ставало все менше. Історик пов’язав цю особливість з тим, що радянське керівництво бажало спростити ведення слідства та прискорити здійснення вироку для «ворожих елементів» [72; ст.108].

Список документів, потрібних для ведення слідства визначався наказом № 00447 від 30 липня 1937 року [19]. До цього часу єдиного документу не існувало, що «розв'язувало руки» представникам спецслужб. Винятком слугувала «Постанова ЦВК і РНК СРСР від 1 грудня 1934 року», прийнята відразу після вбивства С. Кірова. Ця постанова вводила «особливий порядок» для справ про тероризм, який фактично скасовував КПК (кримінально-процесуальний кодекс). Вона наказувала:

- вести слідство у прискореному режимі (до 10 днів).
- вручати обвинувальний висновок за добу до суду.
- слухати справу без участі сторін (тобто без адвоката і прокурора).
- забороняти касаційне оскарження і клопотання про помилування.
- негайно виконувати смертні вироки [21].

До списку документів, визначеного наказом № 00447 входили: ордер на обшук, протокол обшуку, матеріали, вилучені при обшуку, особисті документи, анкета арештованого, агентурно-обліковий матеріал, протокол допиту та обвинувальний висновок. При цьому українські історики виділяють додаткові структурні елементи, котрі є не менш важливими та не вказуються в оригінальному джерелі:

- Обкладинка архівно-слідчої справи;
- Протокол затримання;
- Постанова про арешт;
- Ордер на арешт;
- Постанова про висунення обвинувачення;
- Протокол засідання суду;
- Акт про виконання вироку [22; 33, с.47-91].

Окремо варто виділити що акт медогляду, протокол очної ставки, протокол про закінчення слідства містилися не в кожній справі, лише за необхідності[33, с. 92-93]. Однак, враховуючи специфіку проведення слідчих дій необхідно зазначити, що деякі елементи АСС рідко або взагалі використовувалися в період Великого терору, таким чином грубо порушуючи

процедуру проведення слідства та радянське законодавство. Ще одним порушенням закону стало проведення досудових розслідувань у вигляді «двійки» чи «трійки» НКВС. Згідно статті 102, глави IX Конституції СРСР (1936 рр.) наголошується що «*правосудие в СССР осуществляется Верховным Судом СССР, Верховными Судами союзных республик, краевыми и областными судами, судами автономных республик и автономных областей, окружными судами, специальными судами СССР, создаваемыми по постановлению Верховного Совета СССР, народными судами*». Досудові розгляди цей закон не передбачав [17].

Першим структурним елементом АСС є її обкладинка. Найважливіша частина обкладинки – номер справи. Часто номерів є декілька. Перший – процесуальний номер, встановлений співробітниками ОДПУ-НКВС під час ведення справи. Зазвичай він вписаний від руки у відповідний формуляр. Інші два номери стосуються обліку в ГДА СБУ. Один з номерів є номером архівно облікової реєстрації, в «Основному фонді», другий – в «Припиненому» [33, с. 45].

Обкладинки архівно-слідчих справ представників творчої еліти мають аналогічне оформлення, як і АСС інших репресованих осіб. Залежно від органу, в часи якої було створено справу, вгорі буде вказано назву репресивного органу (ОДПУ, НКВС, МДБ, КДБ). Посередині сторінки є надпис «Следственное дело» або «Дело». Поруч вказано процесуальний номер. Надписи робилися російською мовою.

Протокол затримання зазвичай складався прямо на місці. Основою затримання зазвичай ставали агентурні донесення та оперативні спостереження. Прикладом слугують інформаційні довідки на Миколу Зерова [7, URL: https://avr.org.ua/viewDoc/28917], Миколу Хвильового [2, URL: https://avr.org.ua/viewDoc/30146], Майка Йогансена [10, URL: https://avr.org.ua/viewDoc/29058]. В останнього на цій основі є «Постанова про початок попереднього слідства», в більшості затриманих такого документу немає [10, URL: https://avr.org.ua/viewDoc/29062]. Здебільшого, в донесеннях

вказується інформація стосовно політичних переконань «засудженого», його антирадянської творчості тощо. Дослідники стверджують, що більшість протоколів складені нашвидкоруч, з порушенням порядку й вимог складення, однак юридично вони підпадали під умови «Постанови ЦВК і РНК СРСР від 1 грудня 1934 року» [33, с. 51; 21].

Постанова на обшук та арешт в більшості випадків створювалася одним документом. Такий ордер мав обмежений термін дії – в середньому від однієї доби до трьох. Як приклад, приведемо процедуру арешту В. Чечв'янського. Ордер був виданий 2 листопада та дійсний протягом доби [1, URL: https://avr.org.ua/viewDoc/28990]. Того ж таки дня письменника було заарештовано та проведено обшук. Для Майка Йогансена ордер був дійсний 2 доби. Його арештували в день видачі постанови (11 серпня), однак безпосередній обшук було проведено через тиждень – 18 серпня [10, URL: https://avr.org.ua/viewDoc/29062; https://avr.org.ua/viewDoc/29064].

Після проведення арешту та обшуку складався протокол. Переважно цю процедуру виконував оперуповноважений (в званні лейтенанта чи капітана) на місці затримання. Однак сам документ мав затвердити начальник карального органу, а далі санкціонувати прокурор. Протокол арешту заповнювався вручну, у багатьох оперуповноважених був не зрозумілий почерк.

Часто паралельно з постановою про арешт видавалася *постанова про вибір запобіжного заходу*, майже у всіх випадках це було тримання під вартою. Що характерно, цей документ є першим, в якому вказано причину арешту. Постанова мала бути підписана арештантом. Цим підтверджувалося його ознайомлення зі складом злочину.

Одночасно з постановою на арешт складався *протокол обшуку та опис майна заарештованого*. При складанні першого документу вказувалися матеріальні речі, які були вилучені у затриманого. Здебільшого вилучали паспорт та особисті речі. У представників творчої інтелігенції основним «доказом» злочину були предмети, які були «націоналістичними» (книги українською мовою ,картини тощо), листування зі своїми колегами чи іншими

представниками української еліти, а також нагороди, які відносилися до антирадянських. Такі «докази» працівники НКВС знаходили при обшуку помешкань В. Підмогильного [4, URL: https://avr.org.ua/viewDoc/28153], В. Чечв'янського [1,URL: https://avr.org.ua/viewDoc/28991] та ін. Нерідко особисті речі знищували(якщо вони не мали цінності), як приклад приведемо факт знищення книг, вилучених в. Чечв'янського [1, URL: https://avr.org.ua/viewDoc/28999] та переписку В. Підмогильного, яку відмовилися віддавати його сім'ї [4, URL: https://avr.org.ua/viewDoc/28176]. При складанні опису майна всі речі були конфісковані до кінця ведення слідства. Згідно з вироком, все майно могло після закінчення слідства відійти до власності держави [33, ст. 57]

Окремої уваги заслуговує *анкета заарештованого*, оскільки містить основні біографічні дані про особу: прізвище, ім'я й по батькові, дату й місце народження та проживання, відомості про освіту, службу в армії, професію, соціальний статус, родичів, опис зовнішності. Зазначимо, що при аналізі анкет ОДПУ та НКВС, було помічені певні стилістичні відмінності. Як приклад, порівняємо анкети заарештованих Миколи Зерова (заарештованого НКВС) [7, URL: https://avr.org.ua/viewDoc/28176] та Юрка Тютюнника (заарештованого ОДПУ в 1929 р.) [8, URL: https://avr.org.ua/viewDoc/28723]. Структура документу НКВС більш коротша та зрозуміліша. Вона містить запитання про ПІБ арештанта та його соціальний статус. Документ ОДПУ певною мірою можна назвати «табличним» (через його зовнішній вигляд) та візуально більш наповнений. Виділимо пункти в анкеті з 12 по 14 (мовою оригіналу):

- «состоял ли на государственной службе, в каком чине»
- «владел ли недвижимым имуществом, каким и где»
- «если не служил и не работал по найму, на какие средства жил» [8].

З цієї інформації можна дійти висновку, що логіка слідства ОДПУ в 1929 році була все ще сфокусована на класовому походженні та дореволюційному минулому. Всі, хто не був працюючим, служив в царській

армії чи підтримував «білий рух» сприймався як «ворожий елемент». У документах НКВС ворогів шукали не в минулому, а в теперішньому.

Варто зазначити, що дані в анкеті заарештованим могли бути вказані цілеспрямовано невірно або взагалі не вказано. Як було помічено, зазвичай це стосувалося складу сім'ї, особливо дітей, щоб не наражати їх на небезпеку. Наприклад, у Василя Чечв'янського на той час був син Віктор, котрий не вказаний письменником в анкеті. Пізніше син Віктора, Василь Чечв'янський (онук письменника) вже у дорослому віці буде боротися за реабілітацію справи діда [1, URL: https://avr.org.ua/viewDoc/29037].

Анкета заповнювалася від руки, нерідко самим заарештованим. В графі 6 «Професія та спеціальність» українською інтелігенцією вказувався їх напрям: «літератор», «художник», «перекладач» тощо.

Заслуговує уваги також *постанова про початок (попереднього) ведення слідства*. У ній вказано суть і стаття/статті кримінального кодексу, за якими кваліфікувався злочин. Основна причина затримання та тримання під вартою – «шпигунство», «буржуазний націоналізм» та «бандитизм». (стаття 54, КК УРСР [18]). Слід зазначити, що цей документ є не в усіх справах репресованих, що є грубим порушенням кримінально-процесуального кодексу. Ці документи цінні тим, що дають можливість дізнатися дату, коли розпочалося слідство проти певної особи. Такі типи документів можу бути фальсифіковані, дати початку слідства вказані невірно, або не вказані взагалі. Для прикладу порівняємо АСС В. Підмогильного та М. Бойчука. В архівно-слідчій справі останнього постанова про початок (попереднього) ведення слідства вказана тим самим днем, коли й постанови про арешт та про вибір запобіжного заходу (23.11.1936року) [6, URL: https://avr.org.ua/viewDoc/29214; https://avr.org.ua/viewDoc/29217]. Тобто спочатку було проведене попереднє слідство, лише за ним послідував арешт (або створені одночасно). У справі Підмогильного спостерігаємо іншу ситуацію. Постанова про ведення попереднього слідства датована на 4 дні пізніше, ніж ордер про арешт. Тому можна зробити висновок, що т. зв. «Постанова про початок слідства» була

лише бюрократичною фіксацією того, що справа тепер формально ведеться, однак для затриманої особи вже давно був «сформований вирок» [3, URL: https://avr.org.ua/viewDoc/28150; https://avr.org.ua/viewDoc/28152].

Великий інформаційний потенціал мають *протоколи допитів.* З іншого боку, дані джерела можуть бути найбільше сфабрикованими, оскільки «зізнання» репресованих осіб часто були отримані працівниками каральних органів в результаті здійснення тортур над затриманим. До аналізу таких документів варто підходити критично та порівнювати їх з іншими джерелами.

Протоколів допитів було декілька, в різницею в кілька днів, тижнів чи навіть місяців. Взяття даних для протоколу відбувалося у кабінеті оперуповноваженого [33, ст. 59-60]. Варто зазначити, що працівників, котрі виконували допит, було декілька, вони могли діяти як одночасно, так і змінюватися.

Згідно кримінально-процесуального кодексу, протокол мав записуватися співробітником слідчого органу, зі слів затриманого, зберігаючи при цьому сенс та стилістику. Однак, при дослідженні протоколів було помічено, що затримані представники української еліти вживали слова «буржуазний», «націоналіст», «терористи», що не було їм характерно. З цього можна дійти висновку, про здійснення фізичного впливу працівників каральних органів на показання затриманих [33, ст. 59].

Приклад – АСС Валер'яна Підмогильного. За протоколом допиту від 4 січня 1935 року письменник заперечує своє членство у «контрреволюційній терористичній організації», однак вже через тиждень (11 січня), він підтверджує свою «провину» [4, https://avr.org.ua/viewDoc/28190]. Біля підпису В. Підмогильного дослідники помітили краплю крові, що свідчить про ймовірне побиття письменника [33, ст. 63; 59].

Окремо також виділимо протоколи допитів В. Чечв'нянського. За весь час слідства (4 листопада 1936р. – 14 липня 1937 р.) було проведено 9 допитів, а також очна ставка з Ю. Вухналем. Аналіз самих протоколів допитів дає змогу дійти висновку, що більшість інформації була фальсифікована. Наприклад, в

допиті за 4 листопада [1, https://avr.org.ua/viewDoc/29004] Чечв'янський підтверджує що був членом «контрреволюційної організації» й вказує на інших діячів організації, а вже на наступний день (5 листопада) додає слово «фашисти». Діячі культурного руху України ніколи не називали себе «контрреволюціонерами», а тим більше «фашистами». З кожним допитом інформація розросталася деталями, безумовно, фізично вибитими з заарештованого. Цікавий окремий допит є в архіві від 2 січня 1937 року – нібито НКВС встановило факт спілкування В. Чечв'янського з ще одним діячем української культури – Йосипом Гірняком. Сам В. Чечв'янський інформацію заперечує. Документ цікавий з тієї сторони, що в ранніх допитах заарештований нічого не заперечував, а навпаки, «підтверджував» свою діяльність в «контрреволюційній організації» [1, URL: https://avr.org.ua/viewDoc/29007].

До речі, і в наступних допитах ситуація буде аналогічною, тому допит від 2 січня 1937 року певною мірою можна навіть вважати нетиповим і можливо одним з небагатьох, які не були фальсифіковані. Ще один цікавий факт, який можна знайти – це слова В. Чечв'янського про те, що нібито його брат, Остап Вишня, був лідером й керівником цієї «контрреволюційної організації». Після останнього допиту від 18 травня 1937 року, виходячи з отриманої інформації, Прокурор вирішив додати до обвинувачення В. Чечвянського ще одну статтю – 54-8, тобто «тероризм». У протоколі очної ставки, до речі, з Ю. Вухналем, останній заперечував свій зв'язок з В. Чечвя'нським. Чечв'янський же, в свою чергу, підтверджував зв'язок з Вухналем, про що згадував і в ранніх допитах [1, https://avr.org.ua/viewDoc/29056].

Заслуговують уваги й *протокол очної ставки та протокол допиту свідків*. За свідків бралися зазвичай сусіди чи знайомі, а також люди, котрі особисто знали заарештованого. Приведемо приклад протоколу допиту свідка Дмитрієвої Євгенії Михайлівни від 17 травня 1937 р. складений оперуповноваженими НКВС УССР Хаєтом та Грушевським (котрі вели

справу М. Бойчука). Документ містить свідчення проти художників Бойчука, Седляра та Падалки, підкреслює їх націоналістичні настрої та наводить приклади їхньої "контрреволюційної" діяльності. Допитуваний свідок зазначає, що мала зв'язки з заарештованим письменником, оскільки працювала в його майстерні. При цьому ідеї Бойчука вона називає «націоналістичними» та вказує на те, що Бойчук в такому дусі й виховував своїх учнів [5, URL: https://avr.org.ua/viewDoc/29249]. «Свідчення» Є. Дмитрієвої також підкріплюються словами іншого свідка – Кіналь-Островської Анастасії [6, URL: https://avr.org.ua/viewDoc/29252].

Протокол очної ставки проводився серед тих осіб, в показаннях яких були значні суперечності. Однак оскільки спочатку заарештовані заперечували висуненні обвинуваченні, протокол очної ставки створювався між особою, яка «зламалася» та особою, яка ще не піддалася тортурам співробітників каральних органів. Крім вище згаданого прикладу В. Чечв'янського, виділимо також протокол очної ставки М. Семенка з А. Михайлюком. На ставці Семенко «зізнався», що він нібито завербував колегу в націоналістичну організацію і дав завдання кинути вибухівку в трибуну, де перебував секретар ЦК КП(б)У Станіслав Косіор. Вибухівку у формі пляшки Семенко, за свідченнями обох, передав Михайлюкові в якомусь дворі біля Хрещатика [5, URL: https://avr.org.ua/viewDoc/28814].

Додатково можна виділити протокол очної ставки Григорія Епіка з Валер'яном Поліщуком [3, URL: https://avr.org.ua/viewDoc/30947]. Перший визнає свою участь у «контрреволюційній діяльності» та зазначає, що другий також був її учасником. В. Поліщук визнає слова «опонента» як «неправду». З цієї інформації можна дійти до висновку, що Григорій Епік вже був підданий тортурам та визнав свою «вину».

Протокол очної ставки – достатньо суперечливий документ. З одного боку, він містить багато матеріалу для вивчення репресій, їх особливостей та навіть психологічного стану затриманого. З іншого – протокол може бути

сфабрикованим в наслідок тиску на заарештованого та не відображати реальний стан подій.

Наступною йде група документів, які за своїм вмістом не входять до рамок слідчого процесу. До цієї групи можна віднести виписки з лікарень, акт про медогляд, особисті матеріали творчого доробку, листування, тощо. Необхідно зазначити, що такі матеріали значно підіймають інформаційний потенціал АСС та дозволяють зробити коректний висновок [33, ст.74].

Серед матеріалів архівно-слідчих справ можливо знайти документ під назвою «*Протокол про закінчення слідства*». Відповідно до назви, з матеріалами слідства мав ознайомитися заарештований та підписати документ. Звертаємо увагу на той факт, що даний документ міг бути відсутній в АСС, оскільки «право» на його підпис часто ігнорувалося співробітниками спецслужб [33, ст.74].

Акт медогляду складався лише за необхідності. Додатково зазначалося, до фізичної праці якого рівня тяжкості здатен ув'язнений та стан його хвороби (якщо така була). Наприклад, у В. Чечв'янського знаходимо таку довідку, в якій вказується, що засудженого письменника необхідно етапувати у теплому вагоні, оскільки в нього на той момент була хвороба - правобічний плеврит [1, URL: https://avr.org.ua/viewDoc/28995]. *Постанова про етапування також* створювалася за необхідності. В ній вказувалася інформація про переведення заарештованого з однієї в'язниці в іншу [1, URL: https://avr.org.ua/viewDoc/29000].

Дати припинення слідства вказані в обвинувальному вироку. У документі вказаний номер справи, дата арешту, стаття, за якою було засуджено особу. Документ мав бути складений слідчим, котрий вів справу, підписаний його начальником відділу НКВС та верховним прокурором СРСРС. Після затвердження висновку прокурором справу передавали на розгляд до судового чи досудового органу. Головним прокурором періоду Великого терору котрий підписав вироки М. Семенку, М. Бойчуку,

В. Чечв'янському, Ж. Діндо й іншим діячам культурного фронту, був Андрій Вишинський.

Після пред'яви обвинувального вироку зазвичай міститься *протокол засідання суду* Верховної Колегії СРСР. Дослідники вказують на те, що такі засідання були закритими проводилися без участі сторін захисту (адвокат) та обвинувачення (прокурор). У протоколі також вказано кінцевий вирок. Здебільшого, остаточним вироком був розстріл, який у висвітлено о *акті про здійснення вироку*. Місце поховання потерпілого у цьому документі не вказувалося [33, с. 89].

Останнім елементом архівно-слідчих справ вважаємо *касаційні скарги, прохання про помилування та реабілітаційні матеріали*. Реабілітація жертв репресій почалася після смерті Йосипа Сталіна у 1953 році. Спочатку це були перегляди справ заарештованих засуджених за контрреволюційні злочини менше ніж на 5 років. Потім Верховному суду СРСР було надано право переглядати рішення колишніх колегій ДПУ, «двійок», «трійок». У 1954 році вийшов закон «Про перегляд кримінальних справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, які утримуються в таборах, колоніях і в'язницях МВС СРСР і перебувають у засланні на поселенні» [27]. Згідно його змісту, закон передбачав процес звільнення громадян, засуджених за статтею 54 КК УРСР та їх реабілітації. Справи репресованих закривали «за відсутністю складу злочину» [18].

Особливої уваги заслуговує наказ КДБ СРСР № 108сс від 1955 року, в якому вказано що «*…органы КГБ сообщают устно, что осужденные были приговорены к 10 годам ИТЛ и умерли в местах заключения*» [22]. Тобто, незважаючи на закон про реабілітацію, радянські спецслужби все ще приховували справжні причини арешту та винесення вироку заарештованим, рідним зазвичай відправляли лише свідоцтво про смерть зі сфабрикованою причиною. Незважаючи на подальшу «відлигу» у реабілітації репресованих, їх справи не надавалися для детального ознайомлення. Ростислав Семенко, син Михайля Семенка, у 1988 році отримав відповідь на своє звернення з

інформацією про знаходження справи №44961 на його батька Михайля Семенка у 10-му відділі КДБ УССР. Згідно відповіді, працівники КДБ відмовили у наданні справі з причини, що дані матеріали приватним особам не надаються, а довідка про смерть відправлена дружині письменника Лідії. Іншим документом, при першому зверненні сина письменника у 1989 згадується наказ про прохання оперуповноваженого працівника КДБ провести бесіду з Ростиславом, стосовно причини арешту та здійснення вироку батька [5, URL: https://avr.org.ua/viewDoc/28818; https://avr.org.ua/viewDoc/28852].

Отже, архівно-слідчі справи є специфічним джерелознавчим феноменом. З одного боку, їх інформаційний потенціал можна вважати невичерпним, адже вони несуть в собі інформацію, яку неможливо отримати в інших джерелах. З іншого боку, враховуючи історію створення АСС, ці документи можуть бути сфабрикованими, тому при дослідженні необхідно критично ставитися до інформації в них та порівнювати з іншими джерелами.

Акцентуємо також і на класифікації архівно-слідчих справ. На нашу думку, справи творчої інтелігенції варто класифікувати за такими ознаками: за політичним забарвленням кримінальної справи; за характером інкримінованого злочину; за порядком розгляду справи (судовим чи позасудовим) та за наявністю чи відсутністю реабілітації. При цьому варто наголосити також на окремій класифікації за професійним напрямком діяльності.

Детальний аналіз структури АСС свідчить про те, що протоколи є не фіксацією слів заарештованого, а фактично «штучним» документом, створеним слідчим. Процес реабілітації, як свідчать матеріали справ, супроводжувався фальсифікаціями та приховуванням правди від родичів. Таким чином, кожен документ в АСС, від анкети до акту про розстріл, є свідченням злочинних дій системи, а сама структура справи відображає логіку та механізми тоталітарного терору.

2.2 Правові підстави і механізми слідства для створення справ

Основою для масових репресій, в тому числі проти інтелігенції, слугувало так зване «контрреволюційне» законодавство. В УРСР це була стаття 54 Кримінального кодексу 1927 року (з подальшими правками). Фактично, це була стаття-копія ст. 58 КК РСФРР (1926 р.) з мінімальними змінами (в номері статті) [18]. КК РСФСР на той час діяв у Казахській, Киргизькій, Латвійській, Литовській, Естонській та Карело-Фінській РСР. Як бачимо, в УРСР кримінальний кодекс був окремий (юридично), однак де-факто повторював «центральний» кодекс.

Стаття 54 Кримінального кодексу УРСР мала 14 пунктів, при цьому деякі мали підпункти, які нумерувалися літерами. Таких пунктів у всій статі лише два. Перший початковий пункт 54-1, який має підпункти від «а» до «г», передбачає покарання за «зраду Батьківщині». Кожний підпункт, в свою чергу, описує різні варіанти зради. Другий – це пункт 54-6, поділений на 2 («а» і «б») підпункти, передбачає покарання «За розголошення державної таємниці».

Серед справ, котрі заводилися на представників української творчої інтелігенції виділимо статті 54-8, 54-11, а також 54-6 та 54-10 КК УРСР. Цікаво, що перші дві трапляються значно частіше, ніж інші, які є поодинокими[18].

Стаття 54-8 «За вчинення терористичних актів…» передбачає вищу міру покарання у вигляді розстрілу або оголошення ворогом трудящих з конфіскацією всього майна[18]. У випадку пом’якшувальних обставин – три роки позбавлення волі з конфіскацією майна. Однак умови «пом’якшувальних обставин» у самому кодексі не вказуються. За даною статтею були засуджені такі митці як М. Семенко, М. Бойчук, В. Підмогильний, М. Зеров [5, 6, 4, 7]. Зауважимо, що з точки зору їх діяльності, репресовані митці не були «кримінальними» елементами. Такими вони вважалися лише для радянської влади та їх репресивних органів. Незважаючи на це, у протоколах допитів та очної ставки самі діячі культури підтверджували свою «діяльність у тероризмі».

Наприклад, М. Семенко у своїй заяві Наркому Внутрішніх справ УРСР І. Леплевському в вересні 1937 (через більш ніж 4 місяці після арешту) року підтверджує діяльність у «українській фашистській терористичній організації», визнає себе винним та просить «…*спокутувати свої тяжкі провини перед Радянської владою та Радянською батьківщиною*» [5, https://avr.org.ua/viewDoc/28811]. Вірогідно, цей документ був сфабрикований чи створений під тортурами до заарештованого, однак на той час такого зізнання вистачало для того, аби він був юридично основаним. Відповідно, в результаті таких нехитрих дій здійснювався вирок. У випадку М. Семенка – розстріл.

Таких заяв від поета було три: від 4, 5, та 6 вересня 1937 року відповідно. Звертаємо увагу, що дві останні були написані від руки, а перша – машинописом. Саме вона, на нашу думку, є можливість підозрювати про фальсифікацію першого документу. Аргументом може слугувати сам факт машинопису власне першого документу, а також певна «тактовність» у словах [5, https://avr.org.ua/viewDoc/28811; https://avr.org.ua/viewDoc/28812; https://avr.org.ua/viewDoc/28813].

Інший приклад – слідча справа М. Бойчука. В протоколі допиту від 17 грудня 1936 року затриманий признає, що є діячем «терористичної» та «контрреволюційної» організації, хоча у попередньому допиті все заперечував. Такі протоколи, записки чи довідки не є поодинокими, а скоріше масовими [6, URL:https://avr.org.ua/viewDoc/29224; https://avr.org.ua/viewDoc/29226]. В справі будь-якого репресованого знайдеться декілька прикладів.

Стаття 54-11 передбачалася за контрреволюційну діяльність [18]. Зазвичай така стаття стосувалася тих осіб, котрі були заарештовані за статтею 54-8. Митців, котрі були затримані лише за однією з статей, майже немає. Певним винятком можна вважати Л. Курбаса . Згідно постанови про винесення обвинувачення, його за арештовано за статтею 54-11 КК УРСР та ст. 58-3 КК РСФРР, котра була відповідником статті 54-11, однак розповсюджувалася не

на територію України, а на всю території Радянського Союзу [9; https://avr.org.ua/viewDoc/29103].

Серед інших статей варто звернути увагу на ст. 54-10. За нею у 1937 році був розстріляний В. Чечв'янський [1, https://avr.org.ua/viewDoc/28994]. Так само, як і 54-8, стаття передбачала вищу міру покарання (розстріл) чи у випадку пом'якшувальних обставин – ув'язнення до 3 років з конфіскацією майна, за пропаганду або агітацію, яка полягає в заклику до повалення, підриву або послаблення радянської влади. В змісті статті також сказано про покарання через зберігання пропагандиської літератури. Ця причина стала основною для присудження В. Чечв'янському цієї статті. В протоколі обшуку від 02.11.1936 року вказано список літератури, вилучених у письменника [1, https://avr.org.ua/viewDoc/28991]. 07.02.1937 року книги було знищено актом спалення [1, https://avr.org.ua/viewDoc/28999].

Дослідниця А. Довжик у своїй статті, присвяченій скульпторці Ж. Діндо звернула увагу на статтю, за якою було заарештовано мисткиню, а саме 54-6, тобто «шпигунство» [51, ст.80]. Пранализувавши протоколи допиту та особисте листування затриманої, історикиня робить висновок, що деякі допити не були зафіксовані, однак проведені з порушенням кримінально-процесуального кодексу. Ж. Діндо звинувачували в членстві «контрреволюційної терористичної організації», яку нібито очолював М. Бойчук та в роботі на польську розвідку. Роблячи висновок, авторка наголошує, що справа скульпторки вірогідно, є фальсифікованою [51, ст. 81-82].

Архівно-слідча справа Ж. Діндо в дечому є унікальною та трохи відходить за межі класифікації, запропонованої в минулому розділі. Мисткиня за походженням була полькою єврейського походження, тому її можна відзначити окремо за ознакою «національність». А. Довжик вважає, що справа Ж. Діндо відноситься до так званих «альбомних» (назва запропонована О. Гранкіною-Бажан) операцій НКВС, котрі за свідченням авторки терміну проти польської нацменшини проводилась у період від 20 серпня до 20

листопада 1937 р. Назва «альбомна» походить від способу оформлення справ: списки заарештованих з коротким викладом звинувачень зшивали у спеціальні альбоми і відправляли на затвердження до Москви [46, ст.174-183].

Стаття 54-6 отримала популярність під час Великого терору 1937-38рр. За нею, як правило, звинувачувалися особи, котрі мали політичний вплив (працівники посольств) та також співробітники НКВД (в першу чергу 7-го відділу, тобто зовнішньої розвідки). Однак О. Полідович зауважила, що лише театральних діячів за цієї статтею було засуджено шестеро [70, с.44-49] Тому справа Ж. Діндо, заведена за даною статтею, є скоріше виключенням, оскільки основні звинувачення, висунуті представникам творчої інтелігенції, підпадали під статті 54-8 та 54-11.

В залежності від часового проміжку, а також статті, механіки та методи слідства могли змінюватися. Як було згадано вище, до 1937 року не була єдиного закону, який визначав би процедуру проведення арешту. Виключення складала «Постанова ЦВК і РНК СРСР від 1 грудня 1934 року» [21], однак вона йшла в обхід кримінального-процесуального закону, тобто грубо його порушувала.

Перед видачою постанови на обшук та арешт підозрюваного, за ним проводилося негласне слідство та спостереження. Займалися цим переважно агенти спецслужб, як профільні працівники, так і завербовані цивільні. Відстежування діяльності різних процесів, в тому числі культурної інтелігенції, здійснювалося двома шляхами – легальним та нелегальним. До легальних Р. Подкур відносить опитування знайомих, роботодавців, у випадку з елітою це також були сусіди та колишні учасники груп чи гуртків. До нелегальних – агентурну роботу, зовнішнє спостереження тощо [75, ст. 345-347]. Після спостереження та доносів проводилася аналітична робота, згідно висновків якої заарештованим вже наперед була висунута обвинувальна стаття та вирок.

Ідеальним прикладом агентурно-оперативної роботи для створення слідчої справи слугує справа-формуляр М. Хвильового [2]. Можна

спостерігати, що при розробці справи, велику ролі відводили спостереженню за його літературною творчістю. Наприклад, у доповідь неназваного агента «Про українські літературні кола» вказана інформація про бажання М. Хвильового відлучитися від Москви та орієнтуватися на західноєвропейську культуру [2, URL: https://avr.org.ua/viewDoc/30146]. Також агентом (не виключено, що вже іншим) була надана негативна оцінка другій частині роману письменника «Вальдшнепи» [2, URL: https://avr.org.ua/viewDoc/30117] . В записці про його творчість, інформатори називають письменника лідером «націонал-шовіністичної творчості». Крім літературної творчості, ОДПУ також слідкувала за особистим життям М. Хвильового та його політичними уподобаннями. Слідкували за Хвильовим, як мінімум, з 1928 року, про що свідчить інформаційна довідка агента «Літератор» про повернення митця з-за кордону 30.03.1928 року [2, URL: https://avr.org.ua/viewDoc/30106]. На нього була створена анкета до справи формуляру, однак не була заповнена, та не мала відбитку пальця [2, URL: https://avr.org.ua/viewDoc/30104]. Тобто арешт письменника був продуманий наперед, однак він так і не відбувся з об’єктивної причини (М. Хвильовий покінчив життя самогубством).

За Л. Курбасем, згідно доповіді агента «Гала», співробітники НКВС вели стеження ще з 1925-26 рр. [9, URL:. https://avr.org.ua/viewDoc/30099]. Театр «Березіль» у записках вказувався як «фашистський». При цьому варто звернути увагу, що судячи з дат та позивних агентів, за Курбасем та Хвильовим спостереження вела одна агентурна група.

Особливу увагу приділимо О. Вишні. За його творчістю та діяльністю спостерігали ще з 1917 року протягом певного часу, згідно донесення сексота «Жука» від 27.03.1926 р. [11, URL: https://avr.org.ua/viewDoc/29329]. Проукраїнські дії Остапа Вишні призвели до його арешту в 1933 році, та 1934 його присудили до вищої міри покарання – розстрілу [11, URL: https://avr.org.ua/viewDoc/29274; https://avr.org.ua/viewDoc/29290]. Однак 03.03.1934 року Колегія ОДПУ замінила покарання поету на 10 років

виправних робіт у таборах [11, URL: https://avr.org.ua/viewDoc/29289]. В останній день 1936 року до оперуповноваженого 3-го відділу ГУЛАГ НКВС Черемисову надходить виписка про вербування та агентурну розробку О. Вишні під кодовою назвою «Накип». Причина – з'ясувати склад підозрюваних у справі «УВО», яка розроблялася ще з кінця 1929 року. Вербовка митця закінчилася 1942 року, йому було присвоєно агентурний номер 018 та звільнено з ув'язнення. Згідно рапорту керівника 5-го управління МДБ УРСР Сєкарєва письменник входив до складу агентурно-інформаційної мережі 3 відділення 1 відділу 5 управління МДБ УРСР. О. Вишні навіть виписали нові окуляри згідно рецепту фельдшера. Однак у 1943 році справу «Накип» закрили, згідно того ж таки рапорту – за невиконання обов'язків [11, URL: https://avr.org.ua/viewDoc/29337; https://avr.org.ua/viewDoc/29328; https://avr.org.ua/viewDoc/29341].

Аналогічну ситуації знаходимо і в справі кінорежисера О. Довженка. Митець підозрювався у «терористичній» та «контрреволюційній» діяльності, а також троцькізмі, оскільки йшов «…*вразрез генеральной линии партии*». Агентурні донесення на О. Довженка свідчать про те, що спостереження за ним велося ще з 1920-их років, однак особливо посилилося після 1930-го року, коли він з дружиною Ю. Солнцевою повернувся з-за кордону. Ці документи містяться у справі-формулярі Довженка, решта матеріалів були знищені у 1989 році, оскільки за словами співробітників КДБ, не мали історичного значення [12].

Такі донесення були частим явищем. Використання сексотів та агентів в свій час дозволило радянським спецслужбам стати з однією з найкращих розвідувальних структур. Водночас, в той час НКВС були скоріше репресивним органом, ніж розвідувальним. Для здійснення своїх дій, працівники каральних органів використовували всі доступні методи, з яких зовнішнє спостереження та вербовка агентів була не найгіршою.

Основним механізмом слідчих дій залишалися допити. Допити проводилися оперативними співробітниками чи слідчими. Перед першим

допитом слідчий визначався, як саме він працюватиме з підслідним, вивчав матеріали справи, тобто обирав тактику ведення слідства. Зазвичай під «тактикою» мається на увазі здійснення фізичного насилля, тортур та інших дій, котрі не відповідають кримінально-процесуальному кодексу. В першу чергу це проявляється при дослідженні протоколів допиту. Історики вказують на проміжок часу, протягом якого проводився допит. Це могли бути 10 годин, або навіть день, однак заарештований за цей час міг дати відповідь лише на декілька питань. Це є підозрілим та також порушує норми слідчих дій [33, ст.49]. До того ж, між деякими протоколами допиту може пройти доволі значна кількість часу. Інформація в них у більшості випадків суттєво відрізняється. Наприклад, у вищезгаданих М. Бойчука та В. Чечв'янського між протоколами допитів проходить по декілька тижнів, а на сторінках справи відображається зміна настроїв репресованих [6; 1]. Це можна пояснити тим, що не всі протоколи допитів записувалися, деякі були незаписані, тобто їх фіксація як така відсутня, що також є порушенням слідства.

Офіційно катування були заборонені, немає документу, який би свідчив до дозвіл на здійснення фізичного впливу на заарештованих. При цьому дослідники відмічають, що тодішнім керівником НКВС М. Єжовим міг бути даний усний наказ про здійснення тортур [33, ст.61]. Як доказ про «легітимність» катувань свідчить шифрограма Й. Сталіна від 10 січня 1939 року нижчим партійним органам [20] (Додаток А). Численні допити та тортури морально зламували заарештованих, тому нерідко вони «погоджувалися» зі слідчими щодо вчинення «злочинів». Особливу роль у вивченні таких ситуацій відіграє почерк ув'язнених. Після здійснення катувань він змінювався та був не таким рівним та стилістичним (тобто не таким, як завжди), підпис в протоколі також відрізнявся. Таким чином, крім отримання конкретної інформації про допити, ми також можемо дізнатися моральний стан засудженого й врахувати це при дослідженні.

Незважаючи на вищевикладене, в радянському баченні картини працівники спецслужб виступали захисниками та охоронцями. Про це

детально пише К. Кузіна у своєму досліджені «Образ співробітника НКВС у радянській пропаганді доби Великого терору (за матеріалами газети «Правда»)». Авторка робить акцент на те, що образ працівника НКВС цілком вкладався у радянський архетип «героя», який визволяє свій народ. Дослідниця наголошує, що завдяки засобам масової інформації пропаганда спрацювала, оскільки була «*орієнтована на стереотипи та міфи, а також відповідала запитам та очікуванням масової свідомості*» [59, ст.71-73].

Розібратися у справжній поведінці співробітників НКВС спробували О. Бажан та М. Михайлуца [35]. Автори виділили дві основні групи чинників, що призвели до відхилень: соціальні та індивідуально психологічні. Особливу увагу було приділено проблемі клептоманії. Часто при обшуку в протоколі вказували не всі речі, котрі знайшли, а лише певну частину. «Не згадані» речі працівники забирали собі в особисте користування. Також в протоколі могли вказати, що при обшуку знайшли якусь дорогоцінну річ, однак не вказана її модель та марка. Потім цю річ забирали собі, а «доказ» замінювали більш дешевим варіантом. Автори зазначають, що девіантна поведінка співробітників держбезпеки (садизм, крадіжки, розпуста, алкоголізм) була зумовлена глибокою кризою радянського суспільства та його соціальних інститутів, а також суперечністю між проголошеними режимом цілями та повсякденною практикою їх реалізації [35, с.31-46].

Одним з головних винуватців репресій проти творчої інтелігенції та заведення на них кримінальних справ називають В. Балицького [88, ст.29, ст. 51-53]. Як можемо спостерігати, від його дій постраждала не мала кількість інтелігенції. Саме за його перебування спочатку керівником ОДПУ, а потім НКВС, було фальсифіковано «Справу УВО». Після нього керівником спецслужби в УРСР був Ізраїль Леплевький, котрий мав схожі погляди на управління НКВС. Спробуємо знайти спільну точку в історії, порівнявши елементи біографії Леплевського [88, ст. 143], проаналізовану в дослідженні Ю. Шаповала, В. Пристайка, В. Золотарьова й інформацію взяту з праці О. Бажана та М. Михайлуци. Згідно дослідження першого «блоку» авторів,

майбутній очільник репресивного органу не мав жодної освіти, при цьому інший «блок» вказує на те, що такий факт був однією з основ девіантної поведінки. Тобто, можна зробити висновок що психологічний портрет рядового працівника НКВС та керівництва не зовсім й відрізнявся. Приклад Леплевського не є одиночним. Отримав лише домашню освіту також попередник В. Балицького І. Нікалаєнко, а також часто траплялися працівники без освіти в середній ланці.[35; 88]

Окремо варто виділити «двійки» та «трійки» НКВС, а також Особливі наради. В першу чергу вони відомі тим, що не маючи офіційного статусу, виконували одночасно як виконавчу, так і законодавчу роль, цим самим порушуючи КПК. Згідно статті 102, глави IX Конституції СРСР (1936 р.) правосуддя міг здійснювати лише Верховний суд та підпорядковані йому органи. Ні «двійка», ні «трійка» НКВС до цих органів не входили [17].

«Двійка» (1934 р. заснування) мала в своєму складі голову Верховного суду (або наркома внутрішніх справ) та прокурора. При досліджені було звернено увагу на те, що даний орган фактично діяв згідно «Постанови ЦВК і РНК СРСР від 1 грудня 1934 року», тобто розглядав справу без свідків та прокурора. Тому, як відзначають українські історики, «двійки» виконували «суто технічну роль» [33, ст. 76-77].

Робота «трійки» була схожою, однак існував даний орган у період Великого терору 1937-1938 рр. З «двійки» у складі залишився лише прокурор, інші дві позиції займали секретар обласного комітету партії та начальник відділення НКВС. Працювали «трійки» переважно по областях. На відмінну від попередника, дії «трійки» були прописані в оперативному наказі М. Єжова №00447, однак зважаючи на вищезгадану статтю 102, все рівно були незаконними. Згідно розділу VI «Порядок приведения приговоров в исполнение» основою для здійснення приговору був протокол засідання «трійки» з підписом голови органу та заарештованого. На практиці така процедура часто порушувалася, та здійснювалася з порушенням всіх законодавчих норм [33, ст.77].

Не можна не помітити, що керівництво радянського союзу під час здійснення масових репресій намагалося «легалізувати» власні незаконні дії. Це проявлялося у спробах зміни Конституції, створенні нових та редагуванні старих законів. Однак, тим не менш, незаконні дії були більш «привабливими» для здійснення, та враховуючи невдачі в «легалізації» законів процедури слідства та арешту відбувалися з порушеннями.

РОЗДІЛ 3.
АРХІВНО-СЛІДЧІ СПРАВИ В СУЧАСНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ

Поворотним моментом, який кардинально змінив процес доступу до архівів, стало прийняття у 2015 році закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» від 9 квітня 2015 року [23]. Згідно закону, було закріплено право вільного доступу до документів для кожного громадянина України та іноземців. При цьому сама процедура була максимально спрощена: при звернення до архіву необхідно мати паспорт (чи інший документ, що засвідчує особу) та написати заяву. Також існує варіант відразу звернутися до архіву – але тоді працювати у ньому можливо лише з наступного дня [33; 4, ст. 31].

Завданням даного розділу є аналіз нинішніх реалій використання архівно-слідчих справ, а також окреслення проблем та перспектив, що визначатимуть подальший розвиток цієї галузі.

3.1 Використання архівних справ у сучасних реаліях

З урахуванням відкриття доступу до архівів, крім наукового зацікавлення, також з’явилося зацікавлення практичне. В першу чергу, це стосується осіб, котрі бажають дізнатися дані про свої репресованих родичів. За даними Директора ГДА СБУ А. Когута, станом на 2016 до архівів звернулося понад 125 тис. Громадян, тоді як на 2014 рік – трохи більше ніж 87 тис. Статистику відвідуваності у 2014-2016 роках можемо проаналізувати за допомогою інфографіки, створеної Центром Досліджень Визвольного руху (ЦДВР). При дослідженні було звернено увагу на області, в яких найчастіше зверталися до архівів. Станом на перше півріччя спостерігаємо, що лідерами серед областей, куди найбільше зверталися люди, є Чернівецька та Вінницька. Остання також утримує позиції в наступному півріччі, з невеликими

коливаннями. Стабільно високими, згідно графіку, можна вважати Волинську, Харківську та Житомирську. Серед областей з найнижчими запитами до архіву виділимо Чернігівську та Дніпропетровську. Остання показує майже однаковий рівень в різні півріччя. За Чернігівською областю спостерігається середній рівень у першому півріччі, тоді як у другому він знижується. Аномально низький рівень демонструє Полтавська область, показники якої в 2015 році значно впали в порівнянні з 2014 роком.

Цікаву інформацію було отримано при аналізі тематики звернень до архіву на прикладі двох областей та м. Києва. Третину звернень у столиці становили соціально-правові звернення, орієнтовно по 25% - майнові та акти цивільного стану. Решту звернень склали тематичні. У Полтавській та Закарпатській області спостерігаємо протилежні ситуації. На Заході понад 85% звернень – це підтвердження актів цивільного стану, а в Полтавській – майже 70 % соціально-правових запитів. Тобто, як бачимо, більшість запитів все ж таки йшло на отримання інформації скоріше про самих родичів, ніж про їх історію у вигляді архівно-слідчих справ (*Додаток Б*).

Варто зазначити, що з розвитком мережі Інтернет доступ до архівів став зручнішим. Для отримання інформації достатньо зайти на сайт архіву та за наявності потрібних документів оглянути їх. Найбільшими електронними архівами в Україні є ЕАУРВ та е-ЦДАГО. Перший архів на нашу думку, більш зручний для пошуку та опрацювання. Основною його перевагою є те, що в цьому архіві містяться АСС осіб, репресованих за політичними статтями, в тому числі і представників творчої інтелігенції. Важливо зазначити, що в ЕАУРВ АСС мають ці ж номери й фонди, що й фізичних архівах. Наведемо приклад на архівно-слідчій справі В. Чечв'янського. АУСБУ м. Харкова його справа зберігається під номером 013687 [1]. Такий номер АСС має і електронному архіві визвольного руху. На нашу думку, це дуже зручно для дослідника, оскільки знаючи номер справи можна знайти його у двох «варіантах» архівів. Також це не порушує закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи», тобто відповідає законодавству [26].

Для того, аби мати змогу ознайомлюватися з архівними справами дистанційно, необхідно їх оцифровувати. Наразі це нова процедура, котра зосереджена на збереженні архівного та культурного фонду України. Українські історики зазначають про необхідність оцифрування архівно-слідчих справ, оскільки з часом фізичний стан документів про огляді може погіршуватися [41; 82]. З цієї причини станом на зараз у архівах відвідувачам можуть надавати копії (а не оригінали) документів [33, ст. 32]. Варто наголосити, що оцифрування має стосуватися всіх важливих документів та справ, а не лише АСС творчої інтелігенції.

Для збереження архівно-слідчих справ та архівів у нинішніх умовах УНДІАСД у 2023 році створив методичні рекомендації «Робота архівних установ в умовах дії особливих правових режимів» й надіслав їх до обласних архівних установ [67]. Спираються дані рекомендації та базу наказу Міністерства юстиції України «Про затвердження Порядку забезпечення евакуації, зберігання та знищення документів в умовах особливого періоду» [24].

За словами голови Укрдержархіву Анатолія Хромова, наразі в Україні планується реалізувати одну з найбільших в світі програм з оцифрування архівів. Для цього планується масштабне співробітництво з міжнародними архівами для обміну досвіду та опанування нових технологій [16].

У 2024 році Кабінетом міністрів України було видано розпорядження «Про схвалення Стратегії захисту документальної спадщини як запоруки збереження національної ідентичності та державності на період до 2027 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках» [31]. Згідно Стратегії, до 2027 року за даним напрямком для оцифрування документів Україна має зміцнити ІТ-сферу, яка б відповідала міжнародним стандартам. Варто звернути увагу, що згідно документу, перехід на електронні ресурси та оцифрування є пріоритетним напрямком. В Стратегії вони вказані як «Операційна ціль 1» та «Операційна ціль 2». Основними завданнями даного проєкту є «*…оцифрування архівних інформаційних ресурсів; формування*

цифрового фонду користування, реалізація спільних історичних і генеалогічних проектів оцифрування архівних інформаційних ресурсів, зокрема міжнародних». Загалом, дана стратегія влучно розписує проблеми архівної справи України та методи їх подолання. На нашу думку, для здійснення проєкту потрібна велика кількість сил та ресурсів, в чергу людських та матеріальних, оскільки в нинішніх реаліях вони є необхідними для виконання будь-яких цілей [31].

Архівно-слідчі справи конкретно творчої інтелігенції в сучасних реаліях можна використовувати в культурно-просвітницьких проєктах. Серед найновіших відзначимо виставки « Справа СВУ: страсна весна 1930-го року» (травень 2025 р.) [15] та «[Не]знищен[н]і»[13] (жовтень 2023 р.). Перша виставка присвячена одній з найгучніших сфабрикованих справ 1930 року - «Спілки визволення України». У цій справі проходила велика кількість української наукової та творчої інтелігенції. Виставка, ймовірно, базується на архівних матеріалах цієї справи. Друга також мала на меті висвітлити особливості репресій проти інтелігенції, однак охоплювала більший період часу.

Також варто згадати онлайн-виставку «Репресоване мистецтво», яка створена Центром досліджень визвольного руху. На їх сайті представлені історії 30 митців, котрі були репресовані радянською владою. Представлені не лише представники українською інтелігенції, а діячі з інших країні: Чехії та Грузії [14].

3.2 Проблеми та перспективи використання архівно-слідчих справ

Основною з проблемою, пов’язаною з дослідженням архівно-слідчих справ, є проблема наявності фальсифікацій. Оскільки при веденні слідства працівниками ОДПУ-НКВС-КДБ кримінально-процесуальний кодекс СРСР було неодноразово порушено, виникає питання про доцільність використання АСС як історичного джерела. Про це вказували українські історики ще в кінці 20 століття. Наприклад, І. Усенко вказував на те, що для архівно-слідчих справ

необхідний також юридичний аналіз, оскільки згідно його досліджень, порушення спостерігались у більшості справ [83, ст.103]. Зробимо поправку на те, від часу Незалежності України минуло не надто багато часу, доступ до архівних справ було отримати надзвичайно важно, але вже тоді було відображено фабрикацію справ. З цим фактом погодився у своєму дослідженні і С. Білокінь [39, с. 52-54, с.60].

Варто зазначити, що єдиної праці, в якій би аналізувалася проблема фальсифікацій, наразі немає. Сподіваємося, що така комплексна робота буде створена незабаром. Однак у більшості наукових праць, присвячених дослідженню АСС чи репресій, в більшій чи меншій мірі здійснено аналіз можливої фабрикації справ. Зауважимо, що високий рівень фальсифікації спостерігається не лише в архівно-слідчих справах творчої інтелігенції, а загалом у цілому масиві даних джерел [43, 54, с. 128].

На думку Р. Подкура, більшість багато фабрикованих справ є груповими. Це можна пояснити тим, що не завжди слідство «встигало» знайти зв'язки між затриманими [74, ст.122]. Історик навів конкретні приклади фальсифікацій, як наприклад, текстуальний збіг протоколів допитів та очних ставок різних затриманих [74, ст.142]. У кожної людини є власний стиль вираження думок, якого дана особа зазвичай притримується. Натомість документах заарештованих за однаковою статтею чи у груповій справі слова можуть взагалі не відрізнятися. Часто працівниками НКВС допускалося «вживання» в протоколах допиту слів «буржуазний», «націоналіст» та інші. Такий факт відразу наводить на думку про фабрикацію, оскільки різні затримані будуть використовувати різні слова, особливо якщо для них слова, вжиті в протоколах, нехарактерні.

При цьому Р. Подкур зазначив, що більшість дослідників вивчають архівно-слідчі справи, вже з початку очікуючи фабрикацію. На його думку, джерелознавча критика та критичний підхід до отриманих матеріалів дозволять цьому запобігти [74, ст. 155].

На нашу думку, архівно-слідчі справи творчої інтелігенції мають доволі високий рівень фальсифікацій. Згідно спостережень Р. Подкура та О. Боня, найбільше фальсифікацій припадало на 1930-ті роки, а особливо 1937-38 [74, ст.137; 43, ст.125], тобто тоді, коли й розпочалася масштабна «операція» по арешту інтелігенції. При дослідженні архівних справ творчої еліти в ЕАУВР було виявлено факти можливих фальсифікацій. Принагідно варто згадати АСС М. Семенка, схарактеризовану в Розділі 2 [5, URL: https://avr.org.ua/viewDoc/28811, Додаток В].

Також приклади можемо спостерігати в справах В. Чечв'янського [1], В. Підмогильного [3;4], Л. Курбаса [9] та інших. Як зазначив Р. Подкур та інші дослідники [74, ст.142; 33, ст.69], фальсифікація в основному проявлялася в неспівпадінні рукописного та машинописного варіантів протоколів допитів, очних ставок й інших структурних елементів. Сюди також відносяться постанови на арешт та обшук й їх протоколи [83, ст.103].

Саме протоколи О. Бонь вважає найбільш фальсифікованою частиною архівно-слідчих справ. Він виділяє такі ознаки фальсифікацій:

- Вищими є дані, які не пов'язані зі схемою обвинувачення (тобто ті дані, котрі справді важливі для слідства, працівниками НКВС ігнорувалися. Натомість інформація, не надто важлива для слідства, була в пріоритеті. Насамперед це робилося для того, аби пришвидшити слідство та дотримуватися кримінально-процесуального кодексу).
- Невідповідність соціального стану обвинуваченого і масштабів інкримінованого злочину (Тут мається на увазі також професію чи рід зайнятості. Наприклад, того ж таки Л. Курбаса звинувачували у «діяльності у контрреволюційній організації», хоча сам діяч не мав відношення до війська, тим більше не був пов'язаний з контрреволюцією).
- Ідентичність заяв свідків за формою та порядком викладу, фразеологізмами (тобто використання одних і тих самих фраз різними заарештованими).

- Відправною точкою у протоколах допитів є момент, коли протягом певного часу обвинувачений відмовлявся зізнаватися, а потім у протоколах давав викривальні свідчення, які вже мали небагато спільного з реальністю (зазвичай це відбувалося після тортур та багатогодинних допитів).
- Свідчення можна визначити як неправдиві, якщо у протоколах судів чи трибуналів обвинувачений заявив про відмову від попередніх зізнань із посиланням на тиск слідчих [43, ст. 125-127].

Ще однією проблемою, з якою стикаються історики й дослідники при вивченні АСС, залишається етичний (моральний) та юридичний аспекти. Після відкриття архівів нащадки репресованих отримали змогу дізнатися інформацію про свої родичів. Наразі в Україні порядок надання інформації в архіві закріплений законами:

- Про Національний архівний фонд та архівні установи [26];
- Про інформацію [25];
- Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років [23];
- Про реабілітацію жертв політичних репресій [30; 48, ст.25-27].

Відповідно, згідно даних законів, кожен може звернутися до архіву та отримати інформацію. Для звернення необхідно написати заяву чи звернутися до архіву фізично. Наразі в Україні діють електронні архіви, де можна дізнатися інформацію про репресованого та переглянути його справу. Щоправда, стосується це більше визначних діячів, зокрема представників політики та інтелігенції. Для отримання інформація стосовно родича, необхідно все ж таки звертатися до архіву.

Варто зауважити, що хоча і вищезгадані закони дозволяють отримувати та розповсюджувати інформацію про репресованих, важливою залишається етична сторона. При дослідження можуть з’являтися факти особистого життя репресованого, котрі б нащадки не бажали публікувати. Хоча з юридичної

точки зору це дозволено, при написанні наукової роботи варто робити посилання на справу, фонд, аркуш, де дану інформацію було взято.

Аналогічна ситуація стосується і творів авторів. Більшість документів є службовими творами радянських держорганів і не є об'єктами авторського права. Однак, якщо у справі лежить вилучений рукопис роману, вірші, приватні фотографії чи листи репресованого - тут вступає в дію авторське право [23; 48].

Архівно-слідчі справи творчої інтелігенції в сучасних реаліях відіграють одну з ключових ролей. Вони є достатньо наповненими та за своєю суттю історичними джерелами з безкінечним інформаційним потенціалом. Однак, варто також звернути увагу на те, що такі джерела зазвичай не відображають справжніх подій, котрі відбувалися. Дані АСС доцільно використовувати також з правової та юридичної точки зору. Наприклад, при дослідженні дотримання процедури ведення слідства радянськими спецслужбами. На наш погляд, використовувати такі справи буде актуально криміналістам та кримінологам при дослідженні психологічних «обличь» працівників ОДПУ-НКВС-КДБ. При цьому, як і при історичному дослідженні, АСС варто порівнювати з іншими джерелами.

ВИСНОВКИ

За результатами дослідження можна зробити низку висновків. Незважаючи на безмежний інформаційний потенціал архівно-слідчих справ, до вивчення даного виду джерел потрібно ставитися критично. Неточність та неспівпадіння в інформації, а також ризик фабрикації АСС спонукають дослідника звернутися до інших, альтернативних джерел. У першу чергу, такі джерела потрібні для порівняння та усунення неточностей, після яких вже можна скласти певну картину подій.

У контексті дослідження основна увага приділялася архівно-слідчим справам творчої інтелігенції. На основі вивчення цих справ нами було виділено особливості репресій проти даної категорії населення. Було проаналізовано стан наукової розробки проблеми, історіографія та джерельна база. Основна частина дослідження була відведена на вивчення архівно-слідчих справ творчої еліти, використовувався при цьому в основному віртуальний ресурс – Електронний архів українського визвольного руху. Важливим джерелом інформації при вивченні були праці, які характеризуються на вивченні репресій. За допомогою них було виконано порівняння каральних дій проти творчої інтелігенції з іншими категоріями населеннями.

В дослідженні ми дійшли висновку, що наразі відсутня загальна класифікація архівно-слідчих справ. З врахуванням особливості вивчених джерел, а також класифікацій, запропонованих Р. Подкуром та Е. Петровським вважаємо, що АСС творчої інтелігенції слід класифікувати за:

- за політичним забарвленням справи;
- за характером інкримінованого злочину;
- за порядком розгляду справи;
- за наявністю чи відсутністю документу про реабілітацію.

При цьому зазначимо, що не всі справи коректно класифікувати за даними ознаками. Було приведено приклад справи Ж. Діндо, яка підпадає під класифікацію за національністю, оскільки є етнічною польською еврейкою.

При вивченні АСС особливу увагу потрібно звернути на їх оформлення. Як правило, в залежності від репресивного органу, який вів слідство, структура справи відрізнялася. Це проявлялося як зовнішньо, так і з внутрішнім наповненням.

Важливими елементами справ, на які варту звертати увагу в першу чергу є:

- Анкета заарештованого;
- Постанова про обшук та арешт (а також ордери);
- Протокол допиту
- Протокол очної ставки.

Досліджуючи ці структурні елементи можна дізнатися, чи не фальсифікована справа (якщо так, то який ступінь фальсифікації), інформацію про сім'ю затриманого, його статтю та хід слідства. Окремо виділимо анкету, де було зазначено рід діяльності затриманого. Зазвичай, там вказувалися такі роди діяльності як «письменник», «літератор», «художник» тощо. Тобто, творчих осіб «виділяли окремо».

Окремо виділимо юридичний аспект створення справ. Оскільки арешти відбувалися в період 1930-х років, то АСС створювалися зі значним порушенням чинного законодавства. Закони та правки, прийняті нашвидкоруч радянським керівництвом не лише не збільшували «законність», а навпаки, лише зменшували. Намагаючись змінити кримінально-процесуальний кодекс та процедури ведення слідства, владою СРСР було порушено ряд власних законів, створених раніше.

Стаття засудженого також відіграє важливу роль у дослідження. Як можемо спостерігати, найчастіші статті – 54-8 та 54-11 КК УРСР («тероризм» та «контрреволюційна діяльність» відповідно). Зазначимо, що згідно досліджень, проведених раніше, представники творчої інтелігенції не були ні

терористами, ні контрреволюціонерами, тому в майбутньому матиме актуальність дослідження про коректність створеного обвинувачення.

Крім цього, механіки та методи слідства також не відповідали закону. Основними джерелами для арешту слугували донесення та агентурні довідки, створені не від об'єктивного спостереження, а з особистих вражень та переконань. Такі джерела інформації лягали в основу слідчих справ, результати яких були визначені наперед.

Під час допитів до заарештованих нерідко застосовувалися тортури, що потім впливало на швидкість «ведення» слідства та здійснення вироку. Причиною таких дій, вірогідно, був усний наказ керівника НКВС М. Єжова, а також поведінка самих співробітників каральних органів. На таку поведінку вплинуло багато факторів різного характеру – від економічних та політичних до психологічних. Серед основних ознак – важке дитинство, безгрошів'я, психологічні травми юнацького періоду, наслідком яких ставало зловживання спиртним. Всі ці чинники формулювали поведінку працівників радянських спецслужб та були частим явищем. При дослідження вважаємо необхідним також враховувати даний фактор.

Актуальною залишається при дослідженні проблема фальсифікації. Специфіка теми дослідження передбачає крім самих архівно-слідчих справ використовувати альтернативні джерела – мемуари, спогади, твори діячів культури тощо. Через можливо фабрикованість скласти цілу картину лише за допомогою АСС, на нашу думку, неможливо. Враховуючи особливості такого виду джерел та їх «авторів» та , при вивченні виникає питання про справжнє відображення подій. Тому при дослідженні варто звертати увагу на логіку надання інформації та робити висновки, виходячи з критичних міркувань.

Також варто згадати й про сучасні технології, котрі допоможуть у вивченні архівно-слідчих справ. В еру мережі Інтернет дослідження даних джерел стане простішим, однак для цього потребується великий обсяг роботи та технічних можливостей, яких наразі недостатньо. Наразі в Україні вже

діють такі архіви, наприклад ЕАУВР, в яких зберігається оцифровані документи, немалий масив складають АСС представників творчої інтелігенції.

Створення таких баз даних, а також покращення наявних електронних ресурсів збільшить потік осіб, які бажають дізнатися інформацію про родичів, а також зроблять значний внесок у популяризацію вивчення історії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. ДЖЕРЕЛА

1.1. ЕЛЕКТРОННІ

1.1.1. Електронний архів українського визвольного руху

Фонд 5

1.Спр. 013687. Т. 1 [В. Чечв'янський-Губенко].

Фонд 6

2. Спр. 183. Т. 1. [М. Хвильовий].

3. Спр. 36546. Т. 5. [В. Підмогильний]

4. Спр. 36546. Т. 8. [В. Підмогильний]

5. Спр. 44961. Т. 2. [М. Семенко]

6. Спр. 46293. Т. 1. [М. Бойчук]

7. Спр. 48570. Т. 1. [М. Зеров].

8. Спр. 73862. - Т. 0. [Ю. Тютюнник]

9. Спр. 75608. Т. 0. [Л. Курбас]

10. Спр. 76499. Т. 0. [М. Йогансен].

Фонд 60

11. Спр. 29563. Т. 0. [О. Вишня]

Фонд 65

12. Спр. 836. Т. 1. [О. Довженко]

1.1.2 Офлайн виставки (посилання на інформування про виставки)

13. [Не]знищен[н]і. Посилання на інформацію про проведення виставки: https://kyivcity.gov.ua/news/u_budinkumuze_lesi_ukranki_vidkrilasya_istorichna_vistavka_pro_represi_ukransko_inteligentsi_foto

14. «Репресоване мистецтво». Посилання на інформацію про проведення виставки: https://cdvr.org.ua/30884/2021/10/06/

15. «Справа СВУ: страсна весна 1930-го». Посилання на інформацію про проведення виставки: https://bykivnia.org.ua/vidkrylas-nova-vystavka-sprava-svu-strasna-vesna-1930-ho-roku/

1.1.3. Інтерв'ю

16. Анатолій Хромов: про оцифрування, збереження й відкритість архівів – Ukraïner. 04.05.2024 р. Посилання: https://www.ukrainer.net/anatoliy-khromov/

1.2. ОПУБЛІКОВАНІ

1.2.1 Офіційні джерела

17. Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик: утвержд. постановлением Чрезвычайного VIII Съезда Советов Союза Советских Социалистических Республик от 5 декабря 1936 года) : первоначальная редакция від 05.12.1936.

18. Кримінальний кодекс УРСР: від 08.06.1927.

19. Об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и других антисоветских элементов: Опер. наказ НКВС СРСР від 30.07.1937 № 00447. URL: https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/170642-operativnyy-prikaz-nkvd-sssr-locale-nil-00447-locale-nil-ob-operatsii-po-repressirovaniyu-byvshih-kulakov-ugolovnikov-i-drugih-antisovetskih-elementov-locale-nil-30-iyulya-1937-goda (дата звернення: 01.12.2025).

20. О мерах физического воздействия к арестованным: Шифртелеграмма ЦК ВКП(б) від 10.01.1939. URL: https://istmat.org/node/65694 (дата звернення: 27.11.2025).

21. О порядке ведения дел о подготовке или совершении террористических актов: Постанова ЦВК і РНК СРСР від 01.12.1934 № 23. URL: https://ru.wikisource.org/wiki/Постановление_ЦИК_и_СНК_СССР_от_01.12.1934_№_23_О_порядке_ведения_дел_о_подготовке_или_совершении_террористических_актов (дата звернення: 03.12.2025).

22. О порядке ответов на запросы граждан о судьбе осужденных к высшей мере наказания в 30-е годы: Директива КДБ при РМ СРСР від 24.08.1955 № 108сс. URL: https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1009149 (дата звернення: 02.12.2025).

23. Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років: Закон України від 09.04.2015 № 316-VIII : станом на 30 серп. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/316-19#Text (дата звернення: 08.12.2025).

24. Про затвердження Порядку забезпечення евакуації, зберігання та знищення документів в умовах особливого періоду: Наказ Міністерства юстиції України від 17.10.2019 № 3194/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1132-19#Text (дата звернення: 08.12.2025).

25. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2658-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text (дата звернення: 11.11.2025).

26. Про Національний архівний фонд та архівні установи: Закон України від 24.12.1993 № 3814-XII: станом на 21 черв. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3814-12#Text (дата звернення: 08.11.2025).

27. Про перегляд кримінальних справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, які утримуються в таборах, колоніях і в’язницях МВС СРСР і перебувають у засланні на поселенні: Постанова РМ СРСР від 04.05.1954.

28. Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних архівів республіки: Указ Президії Верховної Ради України від 09.09.1991 № 1525-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1525-12#Text (дата звернення: 23.11.2025).

29. Про підготовку і випуск серії книг «Реабілітовані історією»: Постанова Кабінету Міністрів України від 11.09.1992 № 530 : станом на 13 груд. 2012 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/530-92-п#Text (дата звернення: 23.11.2025).

30. Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років: Закон України від 17.04.1991 № 962-XII: станом на 30 серп.

2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text (дата звернення: 08.12.2025).

31. Про схвалення Стратегії захисту документальної спадщини як запоруки збереження національної ідентичності та державності на період до 2027 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.12.2024 № 1349-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1349-2024-р#Text (дата звернення: 08.12.2025).

32. Уголовный кодекс РСФСР (редакция): редакция 05.03.1926 від 19.02.1926. URL:https://ru.wikisource.org/wiki/Уголовный_кодекс_РСФСР_1926_года/Редакция_05.03.1926.

2. ЛІТЕРАТУРА

33. Архіви КҐБ для медіа: посібник / В. Бірчак та ін. ; ред. А. Олійник. К. : Центр досліджень визвольного руху, 2018. 216 с.

34. Бадяк В. У лещатах сталінщини. Нарис історії львівської Організації спілки художників України 1939–1953 рр. Л.: СКІМ, 2003. 201 с.

35. Бажан О., Михайлуца М. Девіантна поведінка співробітників органів держбезпеки у добу Великого терору (на прикладі Одеського обласного УНКВС). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2021. Т. 55, № 1.

36. Бичко А., Бичко І. Феномен української інтелігенції. Спроба екзестенційного дослідження. *Психологія і суспільство*. 2010. № 1(39).

37. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: суспільно-політичний та історичний аналіз: у 2 кн. Київ: Либідь ; Військо України, 1994. Т. 1. 428 с.

38. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. Київ: Либідь; Військо України, 1994. Т. 2. 686 с.

39. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917-1941 рр.: джерелознавче дослідження / пер. І. М. Дзюба. К.: Пенмен, 2017. 768 с.

40. Білокінь С. На зламах епохи. Спогади історика. Біла Церква: Вид. Олександр Пшонк., 2005. 336 с.

41. Божук Л. Інформаційні ресурси і сервіси Інтернет в роботі державних архівів України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія.* 2016. Т. 3. С. 14–18.

42. Бонь О. І. Митці Жозефіна Діндо та Бернард Кратко в жорнах радянського тоталітаризму. *Сторінки історії.* 2020. № 50.

43. Бонь О.І. Протоколи допитів з архівно-слідчих справ українських гуманітаріїв 1920–1930-х рр.: аналіз та інтерпретація. *Київські історичні студії*. 2018. № 2. С. 124–129.

44. Васильєв В., Подкур Р. Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі. К.: Вид. В. Захаренко, 2017. 240 с.

45. Гальченко С. А. Остап Вишня. Невеселе життя. Вид-во «Фоліо», 2020.

46. Гранкіна О.В. Архівно-слідчі справи другої половини 1937 року щодо представників національних меншин України. Джерелознавчий аналіз складу документів. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1998. № 1/2 (6/7). С. 174–183.

47. Гранкіна О. В. Деякі аспекти джерелознавчого аналізу архівно-слідчих справ репресованих у 1920-х – 1950-х рр. у СРСР. *Український історичний журнал*. 1997. № 4. С. 49–57.

48. Гранкіна О. В., Омельчук Д. В., Московенко Н. П. Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920-1950-ті рр. Методичні рекомендації. Київ, 1997.

49. Давидюк А. І. Репресований джаз. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1997. № 1-2 (4/5). С. 302–317.

50. Даниленко В. Українська інтелігенція як об'єкт репресивної сталінського режиму в повоєнний період (1946-1953 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* 2002. № 7.

51. Довжик А. І. Репресії проти жінок-викладачів вишів (за матеріалами архівно-слідчої справи Жозефіни Діндо). *Грані.* 2017. Т. 20, № 3. С. 76–86.

52. З порога смерті... : письменники України - жертви сталінських репресій / Бойко Л.С. та ін.; ред. О. Г. Мусієнко. Київ : Радянський письменник, 1991.

53. Ковальчук Г. І. Архівно-слідчі справи репресованих бібліологів як джерело вивчення історії книгознавства. Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання. 1998. С. 82–84.

54. Караджієв М. Фабрикація справ періоду «великого терору»: архівно-слідча справа Петра Дрозденка. *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського*. 2025. С. 68–73.

55. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет. К.: Либідь, 1993. 176 с.

56. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція: проблеми вивчення інтерпретацій. Наукові записки *Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. серія : історія. 2004. Т. 8. С. 7–22.

57. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору, 1960-80-і роки. Либідь, 1995. 224 с.

58. Коляструк О. А. Українська творча інтелігенція та проблема свободи преси в роки українізації. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.* 2004. Т. 8. С. 150–156.

59. Кузіна К. Образ співробітника НКВС у радянській пропаганді доби Великого терору (за матеріалами газети «Правда»). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2018. № 1 (49). С. 71–99.

60. Кульчицький С. В. Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – Вип. 7 / ред. С. В. Кульчицький. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2003. 483 с.

61. Кушпетюк О. І, Сірук Н.М. Тоталітарний контроль культурно-наукової сфери через призму історії України 40-50-х років XX ст. *Education, science, research during martial law: Collective monograph.* Riga, Latvia. 2022. Т. 376. С. 24–51.

62. Лавріненко Ю. Розстріляне відродження: антологія 1917-1933: поезія - проза - драма - есей. Paris: Instytut Literacki, 1959.

63. Малежик Д. І. Творча інтелігенція української РСР в повоєнний період (1945-1953 рр.) : дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2011. 253 с.

64. Малько В. Українська інтеліґенція і геноцид: боротьба за історію, мову і культуру в 1920-х та 1930-х роках / пер. В. Малько. Бостон: Academic Studies Press, 2024. 426 с.

65. Маньковська Р. В. Репресії серед музейних працівників в кінці 20–30-х рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1997. № 1/2 (4/5). С. 263–271.

66. Марусик Т.В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40-50-ті рр. ХХ ст.) / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. - Чернівці: Видавництво "Рута" ЧНУ, 2002. - 463 с.: іл.

67. «Робота архівних установ в умовах дії особливих правових режимів». Методичні рекомендації. Київ, 2023.

68. Михайленко О., Лошицький О. Належить до негайного виконання. (Слідча справа Кирила Коршака). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1997. № 1/2 (4/5). С. 285–293.

69.Морозов В. В. Інтелігенція 40-80-х рр. ХХ ст. як носій українського патріотизму. *Інтелігенція і влада. Серія: Історія.* 2006. № 6. С. 146–152.

70. Полідович О. Обвинувачення театральних діячів, розстріляних у м. Києві під час Великого терору 1937–1938 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. № 2(52). С. 44–73.

71. Петров В. Українські культурні діячі УРСР 1920-1940. Жертви більшовицького терору. Нью Йорк: Пролог, 1959. Т. 1. 80 с.

72. Петровський Е. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 роках: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. 2006.

73. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Недостріляні. Київ : Києво-Могилянська академія., 2008. 326 с.

74. Подкур Р. За повідомленням радянських спецслужб. К.: Рідний край, 2000. 238 с.

75. Подкур Р. Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб в 20–30-х роках. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1998*. № 1/2 (6/7). С. 342–356.

76. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / Д. Архієрейський та ін.; ред. В. Смолій. К.: Наук, думка, 2002. 952 с.

77. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914 – 1939). К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. 648 с.

78. Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті – 40-ві роки XX ст.): новий погляд на проблему. Український історичний журнал. 2023. № 1-7.

79. Сахно А. І. Розстріляний романс, або Чи міг Хрущов не знати правди. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1997. № 1/2 (4/5). С. 294–302.

80. Соболь П. І. Нищення інтелектуальної еліти Півдня України: 30-ті роки / ред. Ф. Історія України. Маловідомі імена. Київ, 1999. Т. 7.

81. Соколюк Л. Михайло Бойчук та його концепція розвитку українського мистецтва (перша третина XX ст.): Дис. на здобуття наук ст. доктора мистецтвознавства. Харків, 2004.

82. Тюрменко І. Історико-культурна спадщина на веб-сайтах системи державних архівів областей України: стратегія доступу. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Історія. 2016. № 3. С. 70–75.

83. Усенко І. Юридичні аспекти проблеми зберігання і використання архівно-слідчих справ часів великого терору. *Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні: Доповіді та повідомлення наукової конференції*. Київ, 1995. С. 101–103.

84. Ушкалов О. Л. Золоті лисенята повертаються. Юліан Шпол: життя і творчість. Харків: Майдан, 2012. 322 с.

85. Ушкалов О., Ушкалов Л. Архів Розстріляного відродження: матеріали архівно-слідчих справ українських письменників 1920 – 1930-х років. Київ: Смолоскип, 2010. 453 с.

86. Шаповал Ю. Життя та смерть Миколи Хвильового у світлі розсекречених документів ГПУ. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2008. № 1/2 (30/31). С. 311–348.

87. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Акад. наук України, Ін-т нац. відносин і політології. Київ: Наук. думка, 1993. – 349, [2] с.

88. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / ред. Т. Хорунжа. К.: Абрис, 1997. 608 с.

89. Шептицька Т. Фелікс Якубовський – представник репресованого українського літературознавства. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.* 2020. № 2(54). С. 220–238.

90. Шептицька Т. Українські гумор і сатира у період сталінського терору (за матеріалами архівно-кримінальних справ Юрія Вухналя, Василя Чечвянського, Юхима Ґедзя). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2019. № 2 (52). С. 247–266.

91. Шитюк М. М. Педагоги Миколаївщини - жертви політичних процесів часів сталінізму. *Політична палітра сучасної Миколаївщини*. 1994. С. 259–266.

92. Bertelsen O. Spatial Dimensions of Soviet Repressions in the 1930s: The House of Writers (Kharkiv, Ukraine): Doctoral dissertation. 2013.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

ШИФРТЕЛЕГРАММА ЦК ВКП(б) О МЕРАХ ФИЗИЧЕСКОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ К АРЕСТОВАННЫМ. 10 ЯНВАРЯ 1939 г.

(Мовою оригіналу. Режим доступу: https://istmat.org/node/65694)

10 января 1939 г.

Шифром ЦКВКП(б)

Секретарям обкомов, крайкомов, ЦК нацкомпартий.
Наркомам внутренних дел, начальникам УНКВД

ЦК ВКП стало известно, что секретари обкомов-крайкомов, проверяя работников УНКВД, ставят им в вину применение физического воздействия к арестованным, как нечто преступное. ЦК ВКП разъясняет, что применение физического воздействия в практике НКВД было допущено с 1937 года с разрешения ЦК ВКП. При этом было указано, что физическое воздействие допускается, как исключение, и притом в отношении лишь таких явных врагов народа, которые, используя гуманный метод допроса, нагло отказываются выдать заговорщиков, месяцами не дают показаний, стараются затормозить разоблачение оставшихся на воле заговорщиков, – следовательно, продолжают борьбу с Советской властью также и в тюрьме. Опыт показал, что такая установка дала свои результаты, намного ускорив дело разоблачения врагов народа. Правда, впоследствии на практике метод физического воздействия был загажен мерзавцами Заковским, Литвиным, Успенским и другими, ибо они превратили его из исключения в правило и стали применять

его к случайно арестованным честным людям, за что они понесли должную кару. Но этим нисколько не опорочивается самый метод, поскольку он правильно применяется на практике. Известно, что все буржуазные разведки применяют физическое воздействие в отношении представителей социалистического пролетариата и притом применяют его в самых безобразных формах. Спрашивается, почему социалистическая разведка должна быть более гуманна в отношении заядлых агентов буржуазии, заклятых врагов рабочего класса и колхозников. ЦК ВКП считает, что метод физического воздействия должен обязательно применяться и впредь, в виде исключения, в отношении явных и неразоружающихся врагов народа, как совершенно правильный и целесообразный метод. ЦК ВКП требует от секретарей обкомов, крайкомов, ЦК нацкомпартий, чтобы они при проверке работников НКВД руководствовались настоящим разъяснением. № 1/с, 2/с № 26/ш.

Секретарь ЦК ВКП(б) И. Сталин.

ДОДАТОК Б

ІНФОГРАФІКА ЦДВР ПРО ВІДВІДУВАНІСТЬ АРХІВІВ У 2014-2016 рр. *(Режим доступу: https://infogram.com/5AiFfUbCGfOvGvcd)*

ДОДАТОК В

МАШИНОПИСНИЙ ВАРІАНТ ПРОТОКОЛУ ДОПИТУ М. СЕМЕНКА

(ГДА СБУ - Ф. 6. - Спр. 44961. - Т. 1.)

(режим доступу: https://avr.org.ua/viewDoc/28811)

ДОДАТОК Г

ПЛАН-КОНСПЕКТ СЕМІНАРСЬКОГО ЗАНЯТТЯ З ІСТОРІЇ

Семінарське заняття з історії України у НУЧК ім. Т.Г. Шевченка

Тема: Репресії проти української творчої інтелігенції 1930–1950-х рр.

Вид заняття: Семінар запитань та відповідей

Мета заняття: *Освітня:* Проаналізувати причини, перебіг та наслідки репресивної політики радянської влади щодо української культурної еліти; розкрити зміст феномену «Розстріляне відродження». *Розвиваюча:* розвивати навички критичного аналізу історичних джерел (зокрема, архівно-слідчих справ), вміння встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, аргументовано відповідати на запитання. *Виховна:* Формувати ціннісне ставлення до людського життя, свободи творчості та національної пам’яті; виховувати неприйняття тоталітарних методів управління.

Основні поняття: *«Розстріляне відродження», репресії, слідчі справи, фальсифікація, Великий терор*

Обладнання: мультимедійна дошка

Основні дати: 1930 – «Справа СВУ»; 1937 - початок Великого терору; 1954 – початок реабілітації.

План заняття

1. «Справа СВУ»: причини процесу та проблеми дослідження;
2. Масові арешти представників інтелігенції (1933-1937рр.);
3. Механізми слідства й здійснення репресій над представниками творчої інтелігенції;
4. Реабілітаційні процеси;

Методичні рекомендації:

При підготовці до *першого питання* схарактеризувати перебіг самого процесу. Дізнатися, яка структура займалася створенням процесу.

При підготовці до *другого питання* варто детально ознайомитися з архівно-слідчими справами затриманими на сайті Електронного архіву українського визвольного руху. В першу чергу варто звертати увагу на заарештованих діячі у Будинку «Слово». Крім слідчих справ також можливо використати мемуарну літературу та спогади учасників подій. Зверніть увагу на дату, структуру та орган, який створив документ.

При підготовці до *третього питання* варто ознайомитися з працями українських істориків, які займалися вивченням даного питання: Р. Подкура, В. Бірчака та інших. Проаналізуйте архівно-слідчі справи заарештованих, та зробіть власні висновки, стосовно механізмів репресій.

При підготовці *останнього питання* на основі джерел ЕАУВР та законодавчих документів УРСР та СРСР проаналізуйте процес реабілітації заарештованого. Які умови потрібні для цього? Використовуйте також праці вищезгаданих істориків.

Література:

1. Архіви КҐБ для медіа: посібник / В. Бірчак та ін. Київ, 2018. 216 с.
2. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр. Київ, 2017. 768 с.
3. Подкур Р. За повідомленням радянських спецслужб. Київ, 2000. 238 с.
4. Ушкалов О., Ушкалов Л. Архів Розстріляного відродження: матеріали архівно-слідчих справ українських письменників 1920–1930-х років. Київ, 2010. 453 с.
5. ЕАУРВ: https://avr.org.ua/?p%5B0%5D=0&sd=true&fd=true&so=Дата%2C%20зростання&as=false&sp=true&vm=0&tb=rubr&locale=ua

Контрольні запитання та завдання:

1. На вашу думку, чи лише представники творчої інтелігенції зазнавали репресій? Чому радянська влада зосередила один з «фронтів уваги» саме на них?
2. На вашу думку, чи можна вказати точну дату початку репресій: так чи ні? Відповідь обґрунтуйте.
3. Проаналізуйте одну зі архівно-слідчих справ представника творчої інтелігенції на сайті ЕАУВР (на ваш вибір). Чи вдалося вам помітити механізми репресій, які використовували спецслужби? Чи помітили ви ознаки фальсифікації? Відповідь обґрунтуйте.

Хід семінарського заняття

1. Організаційна частина

   Перевірка присутності, оголошення теми та завдань заняття.
2. Мотивація та стимулювання навчальної діяльності

   Демонстрація двох фотографій (на мультимедійні дошці)одного й того ж репресованого діяча (наприклад, Леся Курбаса або Миколи Куліша): фото до арешту та фото зі слідчої справи перед розстрілом. Запитання до аудиторії: «Що сталося з людиною між цими двома знімками та чому держава вважала її небезпечною?»
3. Обговорення питань

   Послухати відповіді на питання семінару від студентів. Питання від колег-студентів. Обговорення відповіді студента. (*за необхідності матеріали доповіді студента формуються на мультимедійній дошці*). Відповіді студентів на контрольні запитання та завдання.
4. Підведення загальних підсумків та оцінювання роботи студентів.

   Оцінювання роботи студентів за критеріями. Зауваження та рекомендації для покращення підготовки до наступних семінарів. Надати завдання на наступний семінар.